

Τελειώνοντας, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς όλους τους φίλους και συναδέλφους με τους οποίους συζήτησα σε συνέδρια και άλλες εκδηλώσεις του Δικτύου για τη Μελέτη των Εμφυλίων Πολέμων και ειδικότερα στο συνέδριο για τους πολιτικούς πρόσφυγες στο Μονοδένδρι, για το δωσιλογισμό στη Σαμοθράκη, για τις μνήμες του Εμφυλίου στην Κορησσό, τέλος στο επετειακό (για τα δέκα χρόνια του Δικτύου) στην Καβάλα. Ιδιαίτερα, τον Ήλιο Γιαννακάκη για όσα μου αφηγήθηκε για τη ζωή του στην υπερορία, τη Μαρία Μποντίλα και την Κατερίνα Τσέκου για όσα έμαθα από τη δουλειά τους πάνω στους πολιτικούς πρόσφυγες, αλλά και για τις κατ' ιδίαν συζητήσεις μας.

Τις οφειλές μου στον ερευνητικό μόχθο της Άννας Ματθαίου και της Πόπης Πολέμη τις δήλωσα στην αρχή αυτής της εισαγωγής. Ελπίζω το βιβλίο τους να εμπνεύσει και να βοηθήσει και άλλους ερευνητές όσο βοήθησε εμένα. Ιδέες και προσεγγίσεις μου είχα την ευκαιρία να μοιραστώ και να συζητήσω και στο μεταπτυχιακό σεμινάριο για τον Εμφύλιο που δίδαξαν ο Αντώνης Λιάκος και ο Ηλίας Νικολακόπουλος το χειμερινό εξάμηνο του 2004 στο οποίο προσκλήθηκα και τους ευχαριστώ γι' αυτό. Όλοι όσοι ασχολούμαστε με τέτοια θέματα οφείλουμε ένα μεγάλο ευχαριστώ στους συνεργάτες και το προσωπικό των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας που με κάθε τρόπο (και με το πολύτιμο Αρχαιοτάξιο) βοηθούν στην έρευνά μας· όλως ιδιαίτερα ευχαριστώ τον Βαγγέλη Καραμανωλάκη για τις διευκολύνσεις με τα λογοτεχνικά βιβλία των προσφύγων.

Τέλος, ένα ευχαριστώ είναι το ελάχιστο που χρωστώ στον Βαγγέλη Χατζηβασιλείου για την ενθάρρυνση, το ανεξάντλητο ενδιαφέρον, τον διαρκή διάλογο, την ανάγνωση του χειρογράφου και τόσα άλλα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Τα λογοτεχνικά αναγνώσματα και η λογοτεχνική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων

Οι λογοτέχνες της υπερορίας ζούσαν και έγραφαν μέσα σε ένα περίπλοκο σύστημα περιορισμών, κομματικών αποφάσεων και προτροπών, το οποίο εκφραζόταν τόσο με προγραμματικά κείμενα και άρθρα των κομματικών διανοουμένων στον *Νέο Κόσμο* όσο και, οδυνηρότερα, με τη λογοκρισία του Λογοτεχνικού Κύκλου, του οργάνου της Επιτροπής Διαφώτισης που έκρινε τα υποβαλλόμενα προς έκδοση βιβλία και εισηγούνταν την έκδοση, τη διόρθωση ή την απόρριψή τους. Κυρίως, όμως, η ζωή στις Λαϊκές Δημοκρατίες επεφύλασσε στους συγγραφείς μια ορισμένη μεταχείριση. Ευνοημένοι σε πολλά ζητήματα της καθημερινής ζωής, πάλευαν, ωστόσο, να βρουν ένα σημείο ισορροπίας ανάμεσα στις προσδοκίες που είχε από αυτούς το σύστημα και στην προσωπική τους έκφραση. Όπως είναι φυσικό, ο κάθε συγγραφέας προσελάμβανε το σύστημα αυτό με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τη σχέση που είχε με το Κόμμα, τις πολιτικές, κοινωνικές και συγγραφικές εμπειρίες του πριν από την προσφυγιά, τις συγγραφικές του ικανότητες και την προσωπική του στρατηγική. Τα βιβλία που γράφτηκαν

επομένως από τους συγγραφείς πολιτικούς πρόσφυγες δεν αποτελούν ένα ομοιόμορφο σώμα, αλλά, παρόλες τις κοινές τους δεσπόζουσες, ο προσεκτικός μελετητής διαπιστώνει σ' αυτά διαφορετικούς βαθμούς υποταγής και αμφισβήτησης, διαφορετικές συναισθηματικές αποχρώσεις και πολιτικές εκτιμήσεις, είτε μιλούν για την Κατοχή και τον Εμφύλιο είτε μιλούν για τη ζωή τους στην υπερορία.

Πριν, επομένως, περάσουμε στα ίδια τα έργα, και δεδομένου ότι δεν είναι δυνατόν να μιλήσουμε για όλα τα λογοτεχνικά έργα που εκδόθηκαν, είναι εντελώς απαραίτητο να γνωρίσουμε, όσο γίνεται, το πνευματικό κλίμα μέσα στο οποίο οι συγγραφείς πολιτικοί πρόσφυγες ζούσαν και έγραφαν. Δεν θα μιλήσουμε για τις γενικότερες πλευρές της ζωής τους για τις οποίες σήμερα έχουμε μια ογκούμενη βιβλιογραφία, όσο και αν πολλά ακόμη μένουν να ερευνηθούν.¹ Αναφερόμενη σε πνευματικό κλίμα, εννοώ κυρίως τη γενικότερη σχέση τους με τη λογοτεχνία, όπως αποτυπώνεται στις λογοτεχνικές εκδόσεις του κομματικού εκδοτικού οίκου. Θα δούμε δηλαδή τι διάβαζαν και τι έγραφαν οι ίδιοι. Σήμερα, χάρη στην έρευνα της Άννας Ματθαίου και της Πόπης Πολέμη, έχουμε πλήρη βιβλιογραφικό κατάλογο, με σχολιασμένα λήμματα, των εκδόσεων του βουνού και των πολιτικών προσφύγων από το 1947 έως το 1968, καθώς και πλήθος άλλων πληροφοριών που φωτίζουν την εκδοτική παραγωγή των προσφύγων.²

¹ Κατερίνα Τσέκου, «Περί βιβλιογραφίας σχετικής με τους πολιτικούς πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», στο Γιώργος Αντωνίου-Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Η εποχή της σύγχυσης. Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Αθήνα, Εστία, 2008, σ. 385-415.

² Άννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών. Από το βουνό στην υπερορία 1947-1968*, Αθήνα, Βιβλιόραμα - ΑΣΚΙ, 2003. Στο εξής Μ.-Π.

θα περιοριστώ στη μελέτη των στοιχείων που μας δίνει η βιβλιογραφική αυτή καταγραφή και στο τέλος θα διατυπώσω ορισμένα ερωτήματα για περαιτέρω έρευνα.

Αν εξαιρέσει κανείς τα βιβλία που διάβαζαν οι πολιτικοί πρόσφυγες στις γλώσσες των χωρών που ζούσαν, και τις οποίες σταδιακά έμαθαν, το κυριότερο ελληνόφωνο αναγνωστικό υλικό που είχαν στη διάθεσή τους προερχόταν από τον κομματικό εκδοτικό μηχανισμό, ο οποίος λεγόταν στην αρχή Εκδοτικό Νέα Ελλάδα (1949-1954) και κατόπιν Πολιτικές και Λογοτεχνικές Εκδόσεις (ΠΛΕ, 1954-1968). Όπως είναι γνωστό, ήταν πολύ δύσκολο να έχουν πρόσβαση σε ελληνικά βιβλία εκδομένα στην Ελλάδα, αλλά και σε δυτικοευρωπαϊκές εκδόσεις. Ο κομματικός εκδοτικός οργανισμός με τον περίφημο Λογοτεχνικό Κύκλο, που έπαιζε ρόλο γνωμοδοτικής επιτροπής για τις λογοτεχνικές εκδόσεις, περνούσε τα υποβαλλόμενα προς έκδοση λογοτεχνικά έργα από φιλό κόσκινο και πρότεινε διορθώσεις. Ακόμη, όμως, και όταν εκδίδονταν, η κριτική στον *Νέο Κόσμο* ήταν όχι μόνο ανελέητη, αλλά, κυρίως, η μόνη δυνατή. Η Μέλπω Αξιώτη επισημαίνει εύστοχα το πρόβλημα της κριτικής των βιβλίων: «Μεγάλο μειονέκτημα είναι ότι δεν έχουμε παρά μόνο τον *Νέο Κόσμο* για να δημοσιευθεί η κριτική. Γιατί το όργανο αυτό είναι η κομματική μας καθοδήγηση, κι όποιο κι αν είναι το όνομα που γράφει στις σελίδες του, οι σύντροφοι θεωρούν ότι η γνώμη του είναι η ίδια η φωνή του Κόμματος». ¹ Γενικώς, όλοι ασκούσαν κριτική σε όλους. Από όσο μπορούμε να καταλάβουμε από ανταλλαγή επιστολών ανάμεσα στην Έλλη Αλεξίου και την Αξιώτη, οι λογοτέχνες πολιτικοί πρόσφυγες

¹ Επιστολή της Μέλπω Αξιώτη προς την Κ.Ε. (8 Οκτ. 1953), στο Άννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπω Αξιώτη, 1947-1955*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ. 127.

ζούσαν και έγραφαν σε ένα ασφυκτικό κλίμα, με ελλιπή πληροφόρηση για τα λογοτεχνικά ρεύματα, με την αίσθηση της αποκοπής από την πατρίδα ως πηγής έμπνευσης, με την αγωνία των κομματικών αντιδράσεων. Αποτελούσαν μια μικρή κοινότητα μέσα στην κοινότητα των πολιτικών προσφύγων, χωρίς ιδιαίτερη απήχηση, ούτε στις χώρες που βρίσκονταν ούτε στην Ελλάδα, και ταλανίζονταν από όλα τα συναισθήματα που ευδοκιμούν στις μικρές κοινότητες, όπως ανταγωνισμοί, μικροδιαφωνίες, ζήλιες κ.λ.π.¹⁷

Τα λογοτεχνικά αναγνώσματα των πολιτικών προσφύγων

Σύμφωνα, λοιπόν, με το πολύτιμο βοήθημα των Ματθαίου-Πολέμη, ο κομματικός εκδοτικός οίκος εξέδωσε 1456 βιβλία από το 1947 έως το 1968. Από αυτά μετρώ 249 λογοτεχνικά βιβλία, ποσοστό, δηλαδή, περίπου 17%. Στο μέτρημά μου περιλαμβάνω ποιητικές συλλογές και ανθολογίες, μυθιστορήματα, συλλογές διηγημάτων, θεατρικά έργα, μαρτυρίες, μελέτες για τη λογοτεχνία. Δεν περιλαμβάνω τα σχολικά και τα παιδικά βιβλία. Οι άλλες κατηγορίες εκδόσεων, όπως τις διακρίνουν στην εισαγωγή τους οι δυο βιβλιογράφοι είναι: οι κλασικοί του μαρξισμού, οι κομματικές εκδόσεις (πρακτικά ολομελειών, συνδιασκέψεων και λοιπών οργάνων του ΚΚΕ), οι πολιτικοκοινωνικές και ιστορικές εκδόσεις, οι ξενόγλωσσες εκδόσεις, στη γαλλική

¹ Ν. Γουλιανδρός, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Συμπληρώματα, φωτομηχανική έκδοση, 1992, σ. 968-969. Βλ. ακόμη την επιστολή της Αξιώτη προς την Κ.Ε. στο *Διαδρομές*, ό.π., σ. 120-121, αλλά και επιστολή προς τον Μιλτιάδη Πορφυρογέννη, σ. 197-198.

και σπανίως στη ρωσική (για την προπαγάνδα-διαφώτιση του εξωτερικού και την ενημέρωση της διεθνούς κοινής γνώμης), οι γυναικείες εκδόσεις, οι σχολικές και νεανικές εκδόσεις και οι εκδόσεις σε μακεδονική γλώσσα. Ας κρατήσουμε προς το παρόν μια πρώτη διαπίστωση: οι λογοτεχνικές εκδόσεις αντιπροσωπεύουν ένα διόλου ευκαταφρόνητο ποσοστό του συνόλου των εκδόσεων της υπερωρίας. Εξάλλου οι δυο μελετήτριες στην εισαγωγή τους αφιερώνουν πολλές σελίδες στη συζήτηση των σχετικών πολιτικών και ιδεολογικών ζητημάτων που τίθενται με αφορμή τα βιβλία αυτά, πράγμα που σημαίνει πως η σημασία τους για την κατανόηση του συνολικού πνευματικού κλίματος το οποίο περιέβαλλε τους πολιτικούς πρόσφυγες είναι αντιστρόφως ανάλογη του ποσοστού που κατέχουν.

Τα 249 αυτά βιβλία τα χωρίζω στις εξής κατηγορίες: α) ξένη λογοτεχνία, β) ελληνική λογοτεχνική παράδοση· στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνω βιβλία παλαιότερων συγγραφέων οι οποίοι, ανεξάρτητα από το αν είναι εν ζωή στα χρόνια που μας απασχολούν, ανήκουν σε προπολεμικές λογοτεχνικές γενιές, γ) σύγχρονοι συγγραφείς από την Ελλάδα, δ) συγγραφείς πολιτικοί πρόσφυγες, ε) ανθολογίες και μελέτες για τη λογοτεχνία (βλ. Πίνακα 1). Παρακάτω θα δώσω κάποια ποσοτικά στοιχεία και θα σχολιάσω την κάθε κατηγορία.

Λογοτεχνικές εκδόσεις

Ξένη λογοτεχνία	Ελληνική παράδοση	Σύγχρονοι συγγραφείς από την Ελλάδα	Συγγραφείς πολιτικοί πρόσφυγες	Ανθολογίες Μελέτες	Σύνολο
71 τίτλοι 29%	28 τίτλοι 11%	42 τίτλοι 17%	93 τίτλοι 37%	15 τίτλοι 6%	249 τίτλοι

Πίνακας 1

Όπως βλέπουμε, τη μερίδα του λέοντος με 93 τίτλους και 37% κατέχουν οι λογοτεχνικές εκδόσεις των ίδιων των πολιτικών προσφύγων. Αμέσως μετά έρχεται η ξένη λογοτεχνία με 71 τίτλους και 29%. Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, το μεγάλο αυτό ποσοστό δικαιολογείται από την επιδίωξη να διαβαστούν κυρίως σοβιετικοί συγγραφείς, οι οποίοι από τη μια μεριά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως πρότυπο ενώ ταυτόχρονα θα εξοικείωναν τους πρόσφυγες αναγνώστες με την ιστορία, τη ζωή και τις κατακτήσεις της σοβιετικής κοινωνίας. Διόλου ευκαταφρόνητο δεν είναι το ποσοστό των έργων από σύγχρονους συγγραφείς από την Ελλάδα (42 τίτλοι και 17%), ιδίως από ένα χρονικό σημείο και έπειτα, λόγω πολιτικών και ιδεολογικών επιλογών που θα εξηγηθούν παρακάτω. Αντίθετα, αρκετά μικρό μπορεί να θεωρηθεί το ποσοστό έργων από την ελληνική παράδοση (28 τίτλοι και 11%) δεδομένου ότι οι πολιτικοί πρόσφυγες διατεινόταν ότι ήθελαν να διατηρήσουν τη σχέση με την ελληνική παράδοση. Αναμενόμενο και κατανοητό είναι το ποσοστό των ανθολογιών και των μελετών γύρω από την ελληνική λογοτεχνία (15 τίτλοι και 6%), κατηγορία που συνδέεται οργανικά με την ελληνική παράδοση.

Από την ξένη, λοιπόν, λογοτεχνία μετρώ 71 τίτλους, η συντριπτική πλειονότητα των οποίων (59 τίτλοι) αφορά συγγραφείς των ανατολικών χωρών (46 σοβιετικοί και 13 από τις άλλες λαϊκές δημοκρατίες, βλ. Πίνακα 2). Η υπεροχή της σοβιετικής λογοτεχνίας, και της θεματολογίας που έχει να κάνει με τη σοβιετική ζωή και τη συμβολή της ΕΣΣΔ στον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι καταλυτική. Μάλιστα, τα πρώτα χρόνια, έως το 1953, η ξένη λογοτεχνία που εκδιδόταν ήταν αποκλειστικά σοβιετική. Το 1953 σημειώνεται μια καινούρια αρχή καθώς την ίδια χρονιά εκδίδονται το πρώτο δυτικό έργο (*Ο συνταγματάρχης Φόστερ ομολογεί*, θεατρικό του Ροζέ Βαγιάν),

το πρώτο έργο από άλλη Λαϊκή Δημοκρατία (το συγγραφικό *Συμφιλίωση* του Σιάντορ Νάγκυ, σε μετάφραση Δημήτρη Χατζή), αλλά και το πρώτο τουρκικό (τα *Ποιήματα* του Ναζίμ Χικμέτ).¹ Πολλά από τα ρωσικά βιβλία έχουν βραβευτεί με το βραβείο Στάλιν, γεγονός που τα καθιστά σίγουρες επιλογές (τουλάχιστον ως το 1956). Οκτώ μόνον βιβλία ανήκουν σε δυτικούς συγγραφείς, σοσιαλιστικών πεποιθήσεων, με θέματα κοινωνικά ή αντιπολεμικά ενώ τα τελευταία χρόνια διαπιστώνεται ένα άνοιγμα προς τη Λατινική Αμερική λόγω των επαναστάσεων που γίνονται εκεί και των δικτατορικών καθεστώτων. Τρία βιβλία είναι τούρκων κομμουνιστών συγγραφέων, όπως ο Αζίζ Νεσίν και ο Χικμέτ, ενώ υπάρχει και μια ανθολογία βιετναμέζικου διηγήματος. Είναι ενδιαφέρον ότι παραπάνω από τα μισά βιβλία μεταφρασμένης λογοτεχνίας (48 από τα 71) έχουν εκδοθεί τα πρώτα χρόνια, έως το 1956, όταν η λογοτεχνική παραγωγή των ίδιων των προσφύγων είναι ακόμη ισχνή. Όσο περνούν τα χρόνια, οι μεταφράσεις λιγοστεύουν για να περιοριστούν σε δυο-τρεις τη χρονιά. Ένας άλλος λόγος επίσης γι' αυτή τη σταδιακή ελάττωση των μεταφράσεων μπορεί να είναι η πολιτική μεταβολή του 1956, η οποία κατέστησε περιπλοκα και δυσδιάκριτα τα κριτήρια επιλογής σοβιετικών ή άλλων ξένων βιβλίων προς μετάφραση.

¹ Η ανανέωση αυτή πιθανόν να σχετίζεται με τη συγκρότηση της Επιτροπής Διαφώτισης τον Νοέμβριο του 1951 με γραμματέα τον Δ. Βλαντά, υπεύθυνο των λογοτεχνικών εκδόσεων τον Γ. Αγγουράκη [Αλ. Ψηλορείτης] ενώ διευθυντής του εκδοτικού ανέλαβε ο Λάμπης Ράππας. Βλ. Μ.-Π., σ. 56.

Ξένη λογοτεχνία

Συγγραφείς ανατολικών χωρών	59 τίτλοι
Σοβιετικοί	46 τίτλοι
Ρουμάνοι	3
Βούλγαροι	3
Ανατολικογερμανοί	3
Ούγγροι	2
Αλβανοί	1
Μακεδόνες	1
<hr/>	
Δυτικοί συγγραφείς	8 τίτλοι
Ροζέ Βαγιάν	
Χανς Κρίστιαν Άντερσεν	
Τζων Ριντ	
Χάμφρεϊ Κομπ	
Χόρχε Αμάντο	
Εντίτα Μόρρις	
Μικέλ ντε Σαλαμπέρτ	
Μικέλ Οτέρο Σίλβα	
<hr/>	
Τούρκοι, Βιετναμέζοι	4 τίτλοι
Ναζίμ Χικμέτ (2)	
Αζίζ Νεσίν	
Βιετναμέζικα διηγήματα	
<hr/>	
Σύνολο	71 τίτλοι

Πίνακας 2

Από την ελληνική λογοτεχνική παράδοση, τους παλαιότερους, δηλαδή, έλληνες συγγραφείς έχουμε 28 μόνο τίτλους. Πρόκειται για μια μάλλον ισχνή συγκομιδή, η οποία δείχνει μια προβληματική, αμφίθυμη αντιμετώπιση της παλαιότερης λογοτεχνίας.¹ Εκδόθηκαν πεζά των Μακρυγιάννη, Ανδρέα Καρκαβίτσα (2), Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη (2), Γιάννη Βλαχο-

¹ Σε άρθρα του Κώστα Μπόση και του Απόστολου Σπήλιου, στο κομματικό περιοδικό των προσφύγων *Νέος Κόσμος* για τη λογοτεχνική

γιάννη, Γρηγορίου Ξενόπουλου, Κωνσταντίνου Χατζόπουλου, Κωνσταντίνου Θεοτόκη, Νίκου Κατηφόρη (2), Δημοσθένη Βουτυρά, Χρήστου Λεβάντα (2), Νίκου Καζαντζάκη, Γαλάτειας Καζαντζάκη (2), Στρατή Δούκα και Κοσμά Πολίτη. Τα ποιητικά έργα της παλαιότερης περιόδου περιορίζονται σε μια συλλογή δημοτικών τραγουδιών, αντλημένη από τη συλλογή του Νικολάου Πολίτη, στον Σολωμό, στον Βαλαωρίτη και στον Σικελιανό. Τη μερίδα του λέοντος από τους παλαιότερους ποιητές απολαμβάνει ο Κώστας Βάρναλης με τέσσερις τίτλους. Παρατηρείται μια πρωμοδότηση της πεζογραφίας, προφανώς διότι είναι αυτή που μπορεί να ανταποκριθεί στο αίτημα του ρεαλισμού. Τα έργα εξάλλου που εκδίδονται είναι ηθογραφικά, ρεαλιστικά και τα θέματά τους ασφαλώς κοινωνικά.

Ας δούμε, όπως σημειώσαμε παραπάνω, τις ανθολογίες και τις μελέτες, σε συνδυασμό με την κατηγορία της ελληνικής παράδοσης. Η πρωμοδότηση της πεζογραφίας είναι ξεκάθαρη στην κατηγορία των ανθολογιών, όπου από τις οκτώ ανθολογίες που εκδίδονται, οι δύο μόνο είναι ποιητικές, η μία με θεατρικά μονόπρακτα, μία μεικτή και τέσσερις ανθολογίες διηγημάτων. Όπως είναι αναμενόμενο, αρκετές από τις ανθολογίες είναι αφιερωμένες σε τραγούδια ή πεζά της Αντίστασης. Έκπληξη προκαλεί η έλλειψη κάποιας έκδοσης με ποιήματα του Παλαμά, ακόμη περισσότερο διότι μια ανθολογία Παλαμά που ετοίμασαν το 1959 οι Τάκης Αδάμος και Γιώργος Ζωίδης απορρίφθηκε.¹ Παρόλο

παράδοση, αναφέρονται και άλλοι παλαιότεροι συγγραφείς, των οποίων το έργο, ωστόσο, δεν εκδόθηκε από τις κομματικές εκδόσεις. Βλ. *Μ.-Π.*, σ. 84.

¹ *Μ.-Π.*, σ. 506. Ο Παλαμάς, ωστόσο, περιλαμβάνεται στην *Ανθολογία της νεοελληνικής ποίησης*, που κυκλοφορεί τον Μάρτιο του 1953, σε επιμέλεια Φούλας Χατζηδάκη. Βλ. *Μ.-Π.*, σ. 85 και 538-539, όπου αναπτύσσονται και τα κριτήρια της ανθολόγου.

τον αριστερό εναγκαλισμό που είχε σημάνει το παλαιότερο βιβλίο του Ζαχαριάδη *Ο αληθινός Παλαμάς* (1944), το οποίο επανεκδόθηκε από τις ΠΛΕ το 1948, η στάση απέναντι στον Παλαμά δημιουργούσε τριβές και διαφωνίες, όπως φαίνεται και από τις αντιδράσεις τις οποίες προκάλεσε σχετικό άρθρο του Δημήτρη Χατζή στο περιοδικό *Πυρσός*.¹ Εύλογη είναι η απουσία του Καβάφη, του Καρυωτάκη και ολόκληρης της μοντέρνας ποιήσης από το '30 και έπειτα, πλην του Ρίτσου, όπως θα σημειωθεί παρακάτω.² Η δύσκολη και προβληματική σχέση των αριστερών, και ειδικά των πολιτικών προσφύγων, με τη λογοτεχνική παράδοση αποδεικνύεται από την αμηχανία και τις αντιπαραθέσεις που προκαλούσαν τα «γραμματολογικά» έργα τα οποία προτεινόνταν για έκδοση, όπως εκείνο της Μέλπως Αξιώτη *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας* (1955), αλλά και της Φούλας Χατζηδάκη *Μελέτη για τα προβλήματα της ελληνικής ποιητικής κληρονομιάς* (1953), το οποίο τελικώς απορρίφθηκε.³ Ο λόγος για τον οποίο η σχέση με τη λογοτεχνική παράδοση γίνεται τόσο προβληματική στους καιρούς της πολιτικής εξορίας, είναι ότι η νοσταλγία της πατρίδας και η ανάγκη για επιβεβαίωση της εθνικής ταυτότητας συγκρούονται με την προγραμματική πρόθεση να εφαρμοστούν οι αρχές του μαρξισμού-λενινισμού για τη σχέση βάσης και εποικοδο-

¹ Βενετία Αποστολίδου, *Λογοτεχνία και Ιστορία στη μεταπολεμική Αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Αθήνα, Πόλις, 2003, σ. 230-235.

² Για τη σχέση της Αριστεράς με τη λογοτεχνική παράδοση, βλ. Β. Αποστολίδου, ό.π., σ. 37-69.

³ Για τις περιπέτειες της έκδοσης του βιβλίου της Αξιώτη, βλ. Άννα Ματθαίου-Πόπη Πολέμη, *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη 1947-1955*, ό.π., σ. 89-117, 165-186. Για την απόρριψη του βιβλίου της Χατζηδάκη, βλ. Μ.-Π., σ. 544-547.

μήματος και να επενδυθούν οι συγγραφείς της παράδοσης με μια αριστερή νοηματοδότηση. Τούτο δεν είναι εύκολο, σε πολλές περιπτώσεις είναι αδύνατον, και πάντως δημιουργεί πολλές διαφωνίες. Όσα έργα δεν αντέχουν σε αυτή την «αριστερή» ερμηνεία δεν έχουν θέση στις εκδόσεις τους.

Μια άλλη κατηγορία που αποτελείται από 42 τίτλους είναι των σύγχρονων συγγραφέων από την Ελλάδα. Εδώ πρωταγωνιστεί ο Γιάννης Ρίτσος με 10 τίτλους.¹ Η πρωτοκαθεδρία του Ρίτσου είναι αξιοσημείωτη: κατέχει το ρεκόρ των δέκα τίτλων, ισοψηφώντας με έναν άλλον ποιητή, πολιτικό πρόσφυγα αυτόν, τον Θεοδόση Πιερίδη. Η αποδοχή του Ρίτσου από την Αριστερά, κομματική ή όχι, όπως και η γενικότερη σχέση του Ρίτσου με την Αριστερά, είναι ένα περίπλοκο ζήτημα που δεν μπορεί να συζητηθεί εδώ. Έπονται ο Θέμος Κορνάρος με τέσσερις τίτλους, ο Κώστας Κοτζιάς με τρεις τίτλους και από δύο τίτλους η Διδώ Σωτηρίου, ο Αντρέας Φραγκιάς, ο Θέμος Ποταμιάνος, ο Ζήσης Σκάρος και η Ρίτα Μπούμη-Παπά ενώ αρκετοί άλλοι, ο σημαντικότερος των οποίων είναι ο Τάσος Λειβαδίτης, εκπροσωπούνται με ένα βιβλίο. Η συγκομιδή αυτή δείχνει, βέβαια, τον περιορισμό στους απολύτως κομματικούς συγγραφείς: απουσιάζουν εντελώς μη αριστεροί, σύγχρονοι λογοτέχνες. Τα θέματα που κυριαρχούν στην πεζογραφία είναι η ζωή στα στρατόπεδα, στην εξορία και στις φυλακές, η Κατοχή και η Αντίσταση, λιγότερο ο Εμφύλιος, ενώ φωτεινή εξαίρεση αποτελούν τα μυθιστορήματα του Φραγκιά *Άνθρωποι και σπίτια* και *Η Καγκελόπορτα*, τα οποία εκτυλίσσονται στη μετεμφυ-

¹ Τον Ρίτσο, αν και εμφανίστηκε προπολεμικά, τον τοποθετώ σ' αυτή την κατηγορία των εκδόσεων λόγω της έντονης σχέσης του με την Αριστερά σε ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο. Άλλωστε, το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος του έργου του δημιουργήθηκε τότε.

λιακή Αθήνα και δείχνουν τα σύγχρονα προβλήματα της επιβίωσης.¹ Η απόφαση της Επιτροπής Διαφώτισης το 1956 να αυξηθούν οι εκδόσεις προοδευτικών συγγραφέων από την Ελλάδα γιατί αυτοί είναι που μπορούν να αποδώσουν καλύτερα τη σύγχρονη ελληνική ζωή, δεν φαίνεται να υλοποιήθηκε σε μεγάλη κλίμακα, προφανώς γιατί προσέκρουσε στη δύσκολη απόφαση για το ποιοι είναι οι προοδευτικοί συγγραφείς και ποιο έργο εξυπηρετεί την κομματική γραμμή στη δεδομένη χρονική στιγμή. Οπωσδήποτε, πάντως, δεν ανέτρεψε την ισορροπία της ζυγαριάς της συνολικής εκδοτικής παραγωγής, η οποία σταθερά έγερνε προς τα έργα των προσφύγων.²

Τα λογοτεχνικά αναγνώσματα των πολιτικών προσφύγων, παρόλο που είναι αρκετά, ανήκουν σε ένα περιορισμένο ρεπερτόριο. Είναι προσανατολισμένα στη σύγχρονη λογοτεχνία μιας ορισμένης θεματολογίας και ιδεολογικής τοποθέτησης. Λείπουν ευρωπαϊκά κλασικά έργα, λείπει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ελληνικής λογοτεχνίας. Ασφαλώς, πρέπει να κρατούμε πάντοτε στο μυαλό μας τον κομματικό χαρακτήρα του εκδοτικού οίκου και τη γενικότερη ιστορική συγκυρία στην οποία ζούσαν οι πολιτικοί πρόσφυγες. Επίσης, σε ατομικό επίπεδο, είναι πιθανόν να είχαν αναπτύξει στρατηγικές προμή-

¹ Εξαιρέσεις αποτελούν επίσης μια συλλογή διηγημάτων από την ελληνική μυθολογία της Αλεξάνδρας Δέλτα-Παπαδοπούλου, *Μύθοι και θρύλοι* (1963), μια συλλογή διηγημάτων της Ελένης Βοϊσκου, τα *Μικρά και μεγάλα συμβάντα* (1964), που αναφέρονται στα προβλήματα της σύγχρονης ζωής στην Ελλάδα, και το χιουμοριστικό του Θέμου Ποταμιάνου *Ο Ψευδοθόδωρος* (1968).

² Μπορεί μετά το 1956 να αυξήθηκαν οι εκδόσεις συγγραφέων από την Ελλάδα, αλλά στο σύνολο της εκδοτικής παραγωγής υπερτερούν σαφώς τα βιβλία των πολιτικών προσφύγων. Βλ. όσα υποστηρίζουν οι Ματθαίου-Πολέμη, ό.π., σ. 93.

θειας βιβλίων και από τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης (δύσκολα) και από την Ελλάδα (ευκολότερα, ιδίως από το '60 και έπειτα). Ένα άλλο ζήτημα που χρειάζεται ξεχωριστή έρευνα είναι η απήχηση των κομματικών αυτών εκδόσεων στους αναγνώστες πολιτικούς πρόσφυγες. Πόσο διάβαζαν οι πρώην αντάρτες με την κατά συντριπτική πλειονότητα αγροτική καταγωγή; Κατά πόσον οι νεότερες γενιές, τα παιδιά δηλαδή που βρέθηκαν στην προσφυγιά και όσα παιδιά γεννήθηκαν, μεγάλωσαν και σπούδασαν στις ανατολικές χώρες, διάβαζαν τέτοιες εκδόσεις και δεν προτιμούσαν βιβλία στη γλώσσα της χώρας που ζούσαν; Από προφορικές συζητήσεις με πολιτικούς πρόσφυγες των νεοτέρων γενεών μαθαίνουμε ότι τις εκδόσεις αυτές τις έβλεπαν ως επιβεβλημένες και επίσημες, χωρίς καμία γοητεία ενώ εκατοντάδες τόμοι έμεναν αζήτητοι στα υπόγεια των ελληνικών προσφυγικών συλλόγων.

Η λογοτεχνική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων

Τη μερίδα του λέοντος στη λογοτεχνική εκδοτική παραγωγή έχουν τα έργα των πολιτικών προσφύγων, αποδεικνύοντας έτσι πως ο κυριότερος ρόλος του κομματικού εκδοτικού στο χώρο της λογοτεχνίας ήταν να δώσει εκδοτική διέξοδο και να εκφράσει τη φωνή των ίδιων των προσφύγων. Μετρώνται 93 τίτλοι. Εδώ έχει σημασία να δούμε ποιοι λογοτέχνες έχουν εντονότερη παρουσία στο κομματικό εκδοτικό και τι είδους λογοτεχνία γράφουν. Είναι φανερό, από την όλη λειτουργία του εκδοτικού μηχανισμού, όπως μας την έδειξαν τα βιβλία της Άνας Ματθαίου και της Πόπης Πολέμη, ότι ευνοούνταν εκείνοι οι λογοτέχνες που θεωρούνταν περισσότερο κομματικοί ή, εν πάση περιπτώσει, εκείνοι που έγραφαν τη λογοτεχνία η οποία ανταποκρινόταν στις επίσημες

κομματικές προσδοκίες. Όπως και να έχει, ο κύριος ποιητής Θεοδόσης Πιερίδης εξέδωσε δέκα ποιητικές συλλογές, ο Αλέξης Πάρνης εννέα βιβλία (θεατρικά και ποιήματα), ο Μενέλαος Λουντέμης επτά, ο Απόστολος Σπήλιος έξι, η Έλλη Αλεξίου, ο Πέτρος Ανταίος και ο Δήμος Ρεντής από πέντε, ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, ο Κώστας Μπόσης και ο Γιώργος Σεβαστίκογλου από τέσσερα, ο Νίκος Ακριτίδης, ο Γιώργης Γρίβας και ο Δημήτρης Χατζής από τρία, ο Τάκης Αδάμος δύο ενώ η Μέλπω Αξιώτη, η Άλκη Ζέη και η Φούλα Χατζηδάκη από ένα (βλ. Πίνακα 3).

Γνωρίζουμε ότι κάποιοι λογοτέχνες δεν είχαν την κομματική εύνοια (όπως λ.χ. ο Χατζής¹), αλλά τούτο δεν σημαίνει πως όσοι αναφέρθηκαν παραπάνω, ως περισσότερο ευνοημένοι, δεν δέχτηκαν επεμβάσεις σε χειρόγραφα που υπέβαλαν προς έκδοση ή σφοδρή κριτική σε εκδομένα τους βιβλία, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια. Όλοι εξάλλου οι παραπάνω συγγραφείς υπέβαλαν προς έκδοση βιβλία που απορρίφθηκαν.² Είναι χρήσιμο, ωστόσο, να αναφέρουμε τις κομματικές θέσεις, εξ όσων είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, κάποιων από τους παραπάνω λογοτέχνες. Ο Αδάμος (1914-1992) υπήρξε

¹ Εκτός από τις κομματικές επιφυλάξεις που εκφράστηκαν για το *Τέλος της μικρής μας πόλης*, «Μερικά ζητήματα για τους συγγραφείς και τη βιβλιοκρισία», *Νέος Κόσμος*, 1 (1954), σ. 77, γνωρίζουμε ακόμη ότι δεν έγινε δεκτή η πρόταση να καταλάβει ο Χατζής τη θέση του υπεύθυνου στον Λογοτεχνικό Κύκλο το 1962 (άλλωστε δεν συμμετείχε ποτέ σ' αυτόν). Η συλλογή του *Ανυπεράσπιστοι* εκδόθηκε από το Θεμέλιο το 1966, παρακάμπτοντας την κρίση του Λογοτεχνικού Κύκλου, προφανώς γιατί θεωρήθηκε βέβαιο ότι θα ήταν αρνητική. Βλ. *Μ.-Π.*, σ. 117, 124. Πρβ. και το γράμμα του Πιερίδη, στο ίδιο, σ. 126.

² Μεταξύ άλλων απορρίφθηκαν βιβλία των Έλλης Αλεξίου, Φούλας Χατζηδάκη, Δημήτρη Χατζή, Μέλπως Αξιώτη, Κώστα Μπόση, Αλέξη Πάρνη, Μενέλαου Λουντέμη και Μήτσου Αλεξανδρόπουλου.

αρχισυντάκτης και διευθυντής του *Νέου Κόσμου*, μέλος της Κ.Ε. του ΚΚΕ (1969-1974) ενώ μετά τον επαναπατρισμό του υπήρξε αρχισυντάκτης του *Ριζοσπάστη* (1974-1981) για να εκλεγεί εν συνεχεία δύο φορές ευρωβουλευτής του ΚΚΕ (1981, 1984). Από το 1962 έως το 1968 ήταν υπεύθυνος του Λογοτεχνικού Κύκλου.¹ Πριν από αυτόν, από το 1959 ως το 1962, υπεύθυνος του Λογοτεχνικού Κύκλου ήταν ο ποιητής Θεοδόσης Πιερίδης, ο οποίος καταγράφεται ως ο συγγραφέας με τις περισσότερες εκδόσεις, και για τον οποίο θα μιλήσουμε αμέσως παρακάτω. Ακόμη πιο πριν, από το 1957 ως το 1959, υπεύθυνος του Λογοτεχνικού Κύκλου διετέλεσε ο Μπόσης (Πουρναράς), έργα του οποίου θα συναντήσουμε στα επόμενα κεφάλαια, ενώ από το 1951 ο Απόστολος Σπήλιος. Οι περισσότεροι εξάλλου λογοτέχνες, η Αλεξίου, η Χατζηδάκη, ο Αλεξανδρόπουλος, ο Ρεντής, υπήρξαν μέλη του Κύκλου. Αντίθετα, ποτέ δεν συμμετείχαν σ' αυτόν ο Χατζής, η Αξιώτη, ο Σεβαστίκογλου και η Ζέη.

Εννοείται πως στην κατηγορία αυτή ανήκουν και πολλά άλλα βιβλία συγγραφέων που δεν είναι δυνατόν να αναφερθούν ονομαστικά εδώ. Είναι αξιοσημείωτη, ωστόσο, η περίπτωση του Αργύρη Μητρόπουλου (1926-1978), πολιτικού πρόσφυγα στη Σόφια, ο οποίος έγραψε ποιήματα και πεζά στα ελληνικά και στα βουλγαρικά, δεν εξέδωσε κανένα βιβλίο στις κομματικές εκδόσεις, αλλά ήταν μέλος της Ένωσης Συγγραφέων της Βουλγαρίας και τιμήθηκε από επιφανείς θεσμούς των γραμμάτων και μεμονωμένους ποιητές της χώρας αυτής.² Η

¹ Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα, Πατάκης, 2007, και www.kke.gr/1998_3/morfes_dhmioyrgon?morf=0.

² Βλ. Κατερίνα Τσέκου, *Προσωρινώς διαμένοντες... Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (1948-1982)*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2010, σ. 290.

περίπτωση αυτή ασφαλώς δείχνει πως η εικόνα που βγαίνει από τις κομματικές εκδόσεις της υπερορίας δεν αντικατοπτρίζει πλήρως ούτε τη συνολική λογοτεχνική παραγωγή των προσφύγων ούτε, ακόμη λιγότερο, τα αναγνώσματά τους.

Συγγραφείς πολιτικοί πρόσφυγες

Θεοδόσης Πιερίδης	10 τίτλοι
Αλέξης Πάρνης	9
Μενέλαος Λουντέμης	7
Απόστολος Σπήλιος	6
Έλλη Αλεξίου	5
Πέτρος Ανταίος	5
Δήμος Ρεντής	5
Μήτσος Αλεξανδρόπουλος	4
Κώστας Μπόσης (Πουρναράς)	4
Γιώργος Σεβαστίογλου	4
Νίκος Ακριτίδης	3
Γιώργης Γρίβας	3
Δημήτρης Χατζής	3
Τάκης Αδάμος	2
Μέλπω Αξιώτη	1
Άλκη Ζέη	1
Φούλα Χατζηδάκη	1

Πίνακας 3

Είναι δύσκολο αυτή τη στιγμή να γίνουν συγκεντρωτικές παρατηρήσεις σε ένα άγνωστο και ανεξερεύνητο εν πολλοίς λογοτεχνικό corpus. Η θεματολογία των περισσότερων βιβλίων αναφέρεται στην Αντίσταση, τον Εμφύλιο, τις φυλακές, τις εξορίες των κομμουνιστών στην Ελλάδα.¹ Τα περισσότερα από τα πα-

¹ Αξιοσημείωτη εξαίρεση η συλλογή διηγημάτων της Χατζηδάκη.

ραπάνω βιβλία, ακόμη και γνωστών συγγραφέων, όπως της Αλεξίου, δεν έγιναν ευρύτερα γνωστά στην Ελλάδα και, γενικότερα, η συγγραφική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, απαξιώθηκε συλλήβδην ως κομματικά καθοδηγημένη, ιδεολογικά στρατευμένη, θεματικά περιορισμένη, γλωσσικά φτωχή και, τελικά, λογοτεχνικά ασήμαντη. Τέτοιες κρίσεις διατυπώνονταν και μέσα στους κόλπους των πολιτικών προσφύγων. Η Αξιώτη το 1955 καταλογίζει ως αδυναμίες στη λογοτεχνική παραγωγή των προσφύγων την υπερβολική πολιτικοποίηση, τις κοινοτοπίες, τον κακό λυρισμό και τη ρητορεία, τις χοντροκομμένες εκφράσεις, τη φτωχή γλώσσα.¹

Για το πώς ένιωθαν οι ίδιοι και τι πίστευαν για τη λογοτεχνία που έγραφαν μαρτυρεί μια συγκλονιστική, δεκαοκτασέλιδη επιστολή του Πιερίδη προς την ΚΕ στις 4 Ιουνίου 1956, στο πλαίσιο, προφανώς, των διεργασιών της 6ης Ολομέλειας.² Ο

Χαμηλοί τόνοι, ΠΛΕ, 1961. Καθένα από τα οκτώ διηγήματα τοποθετείται σε διαφορετικό χωροχρονικό πλαίσιο, λ.χ. στη Βενετία τον 18ο αιώνα, στο Σορέντο επί Μουσολίνι, στη Βιέννη, σ' ένα ελληνικό νησί, ενώ όλα αφορούν ατομικές, εσωτερικές διεργασίες περισσότερο, παρά ιστορικά ή κοινωνικά γεγονότα, σε χαμηλόφωνο ύφος. Εξαίρεση, ασφαλώς, αποτελούν και τα βιβλία της Αξιώτη, αλλά και το *Τέλος της μικρής μας πόλης του Χατζή*.

¹ Μέλπω Αξιώτη, *Μια καταγραφή στην περιοχή της λογοτεχνίας*, ΠΛΕ, 1955. Τώρα στα *Άπαντα*, επιμ. Μ. Δούκα, Β. Λαμπρόπουλος, τ. ΣΤ', Αθήνα, Κέδρος, 1983, για τους πρόσφυγες σ. 202-225.

² Η επιστολή δημοσιεύεται αποσπασματικά στο *Μ.-Π.*, σ. 125-128, και ολόκληρη στο Φίλιππος Ηλιού, Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, «Τρία κείμενα—τρεις στιγμές του Θεοδόση Πιερίδη 1951-1956», *Αρχαιοτάξιο*, τχ. 6 (Μάιος 2004), σ. 105-133, όπου και οι παραπομπές. Στο τελευταίο δημοσίευμα υπάρχει και λεπτομερές βιογραφικό του Πιερίδη. Για την εργογραφία του Πιερίδη, βλ. και Φ. Σταυρίδης, Λ. Παπαλεοντίου και Σ. Παύλου, *Βιβλιογραφία Κυπριακής Λογοτεχνίας*, Λευκωσία, 2001, σ. 341-345.

Πιερίδης ήταν κυπριακής καταγωγής Αιγυπτιώτης, με κομμουνιστική δράση στην Αίγυπτο (αρχισυντάκτης του περιοδικού Έλλην και διευθυντής του εκδοτικού Ορίζοντες), πήρε μέρος στο κίνημα των Ενόπλων Δυνάμεων του '44 και φυλακίστηκε. Από το 1949 μέχρι το 1952 του ανατέθηκε κομματική δουλειά στο Παρίσι και από κει προωθήθηκε στις Λαϊκές Δημοκρατίες όπου έζησε, από το 1952 ως το 1962, στο Βουκουρέστι και στη μικρή πόλη Ντεζ, στην οποία ήταν συγκεντρωμένοι πολλοί λογοτέχνες, μέλη του Κόμματος που ασχολούνταν με τις εκδόσεις. Το 1962 επέστρεψε στην ανεξάρτητη πλέον Κύπρο, αλλά πέθανε το 1968 στο Βουκουρέστι, όπου είχε πάει για εξάμηνη νοσηλεία. Υπήρξε προσωπικός φίλος του Στρατή Τσίρκα, με τον οποίο είχαν μια σημαντική αλληλογραφία γύρω από ζητήματα τέχνης και πολιτικής, με αφορμή, μάλιστα, την τύχη των *Ακυβέρνητων Πολιτειών*.¹

Στην επιστολή, λοιπόν, αυτή, η οποία αποσκοπεί στην ικανοποίηση κάποιων προσωπικών αιτημάτων του Πιερίδη σχετικά με την έκδοση μιας ανθολογίας ελληνικής λογοτεχνίας στα γαλλικά, καθώς και με τη νοσηλεία του σε νοσοκομείο του Βουκουρεστίου, θίγει κάποια καυτά θέματα για τους πρόσφυγες συγγραφείς. Συγκεκριμένα, κάνει κριτική στην προηγούμενη καθοδήγηση στον τομέα της πνευματικής εργασίας και μιλάει για «τσαπατσουλιά, περιφρόνηση προς την ποιότητα, ξώπετσο κήρυγμα της στιγμής και ρηχή συνθηματολόγηση» (σ. 121). Διακρίνει δύο κατηγορίες προσφύγων συγγραφέων:

Σκανδαλώδικη προστασία μερικών από τους λογοτέχνες μας, παροχή σ' αυτούς των μέσων και της άνεσης που απαιτεί η

¹ Για τη σχέση Τσίρκα-Πιερίδη, βλ. Μίλτος Πεχλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Αθήνα, Πόλις, 2008, σ. 122-125, 138-141, 172-176.

λογοτεχνική δουριά, διαφήμιση του έργου τους, επιβολή του – ακόμα και με μέσα που ισοδυναμούσαν με την εξάσκηση εξαναγκασμού πάνω στους αντιφρονούντες. Σύγκαιρα, παραγκωνισμός άλλων, χτύπημά τους (με τη μορφή «κριτικής», φυσικά), άρνηση να τους παρασχεθεί ουσιαστική και ολοκληρωμένη βοήθεια για να λύσουν τα δύσκολα προβλήματα που αντιμετώπιζαν – προβλήματα στέγης, υγείας, τόπου και χρόνου εργασίας (σ. 122).

Το εντυπωσιακό, ωστόσο, είναι πως ο Πιερίδης τολμά να κάνει αυτή την κριτική τη στιγμή που ο ίδιος είναι από τους ευνοημένους: υπενθυμίζω πως είναι εκείνος ο συγγραφέας από τους πολιτικούς πρόσφυγες με τις περισσότερες εκδόσεις· μάλιστα, εκδίδονταν συλλογές του και μετά τον επαναπατρισμό του στην Κύπρο το 1962. Τη στιγμή ακόμη που, όπως τονίζουν με έμφαση οι Ηλιού, Ματθαίου και Πολέμη, ο ίδιος συνέβαλε, με το ποιητικό του έργο, σ' αυτό το «ξώπετσο κήρυγμα και τη ρηχή συνθηματολόγηση», όταν εξέδιδε ποιητικές συλλογές όπως *Ωδή στην Επικαιρότητα και Τραγούδι για τον Ζαχαριάδη*.¹ Στο σημείο αυτό, όμως, θα μας βοηθήσει να συναναγνώσουμε μια ιδιωτική επιστολή προς τον Τσίρκα, γραμμένη λίγους μήνες ύστερα (18 Νοεμβρίου 1956) από την προηγούμενη προς την ΚΕ. Αντιγράφω από το βιβλίο του Μίλτου Πεχλιβάνου· ο Πιερίδης μιλάει για τον εαυτό του σε τρίτο πρόσωπο:

Ο Πιερίδης έχει το ρεκόρ βιβλίων βγαλμένων στην ξενιτιά! [...] Ποτέ φυσικά δεν τον χώνεψαν οι «αρμόδιοι». Αλλά αυτός, όπως τον ξέρεις, έχει πολύ κυπρέικο πείσμα, καθώς και πολύ πείρα ταχτικής. Κι αφού αποφάσισε πως δεν θα τον βάλουν κάτω οι «αρμόδιοι», επιστράτευσε όλο του το πείσμα, όλη του την πείρα, ελίχθηκε, έκανε λαθρεμπόριο ποίησης –ευ-

¹ Ηλιού, Ματθαίου και Πολέμη, ό.π., σ. 132.

τυχώς οι «αρμόδιοι» ήταν και αγράμματοι—, υποχώρησε όταν έπρεπε για να ξαναεπιτεθεί όταν μπορούσε, και κατόρθωσε μ' όλα αυτά να τυπώνει κάθε χρόνο κι ένα βιβλίο, να κερδίζει σιγά-σιγά κύρος και να γίνεται με τον καιρό, στο πείσμα των «αρμοδίων», ο πρώτος λογοτέχνης της προσφυγιάς μας. Αποτέλεσμα: α) Όταν οι «αρμόδιοι» πήραν πόδι, αυτός ήταν τόσο κουρασμένος και με τόσο καταστρεμμένη υγεία, που δεν είναι πια σε θέση να δώσει τα όσα οι καινούριοι αρμόδιοι περιμένουν απ' αυτόν. Νίκησε δηλαδή ο καιύμενος μια νίκη μοναχά θεωρητική. Στην ουσία, τον έφαγαν οι «αρμόδιοι». β) Κάμποσοι τόμοι ποίησης που ο ίδιος τη λογαριάζει σαν προσωρινή. Αν η ζωή του δώσει κάποτε τη δυνατότητα, θα ξαναδώσει την ποίηση αυτή, ξεκαθαρισμένη από ό,τι τον ανάγκασαν οι «αρμόδιοι» να βάλει μέσα για να τον τυπώσουν, δηλαδή θα ξαναδώσει την ποίησή του όπως την πρωτόγραψε.¹

Κανείς δεν είναι σε θέση να πει σήμερα σε ποιο βαθμό ο Πιερίδης θα έγραφε καλύτερη ποίηση αν οι συνθήκες ήταν διαφορετικές γι' αυτόν ή αν ο ίδιος είχε κάνει διαφορετικές επιλογές. Η σημασία αυτής της επιστολής για μας είναι πολύ μεγάλη διότι μας δείχνει πρώτα-πρώτα τη μεγάλη απόσταση που υπάρχει ανάμεσα στον δημόσιο λόγο και το φαίνεσθαι από τη μια μεριά και τις προσωπικές σκέψεις και στρατηγικές που ακολουθούσαν οι συγγραφείς από την άλλη. Δεύτερον, μας προειδοποιεί για τις πολλαπλές αντιφάσεις και διαφοροποιήσεις που θα συναντήσουμε εξετάζοντας συγγραφείς και έργα στο πεδίο της πολιτικής προσφυγιάς. Τρίτον, μας φέρνει αντιμέτωπους με το προσωπικό δράμα των πολιτικών προσφύγων, οι οποίοι διεξάγουν έναν πραγματικό αγώνα πολιτικής και λογοτεχνικής επιβίωσης, πολλές φορές με ανεπανόρθωτες βλάβες της υγείας τους.

¹ Μ. Πεχλιβάνος, ό.π., σ. 173.

Θα παραθέσω ένα τελευταίο απόσπασμα από την επιστολή του Πιερίδη προς την ΚΕ σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στη λογοτεχνία της προσφυγιάς και στη λογοτεχνία που παράγεται από αριστερούς συγγραφείς στην Ελλάδα:

Από τον καιρό που ο κλοιός της τρομοκρατίας πήρε να σπάζει στην Ελλάδα και άρχισε εκεί κάποια, έστω περιορισμένη, δική μας εκδοτική κίνηση, ένα πράγμα που μερικοί από μας εδώ το είχαν κι από πριν καταλάβει, μπορούσε να γίνει καθαρό για τον καθένα: Ανάμεσα σε μας και στην Ελλάδα υπήρχε χάσμα, ένα χάσμα που, αν εμείς επιμέναμε να επιβάλουμε τη δικιά μας γραμμή, θα μετατρέπονταν σε αντίθεση. Εμείς επιμέναμε. Μοιραία το χάσμα γίνηκε αντίθεση! Νομίζω ότι και το πιο βιαστικό ξεφύλλισμα των λογοτεχνικών σελίδων της Αυγής ή της Επιθεώρησης Τέχνης ή μερικών βιβλίων της Αθήνας, είναι αρκετό για να δείξει χειροπιαστά αυτή την αντίθεση [...] Γιατί η μεγάλη μας λογοτεχνία—λογοτεχνία με έντονο εθνικό και λαϊκό χρώμα, εμποτισμένη ολόπλευρα από τα προβλήματα, τους αγώνες, ακόμα και την ψυχολογία του σημερινού λαού μας—βρίσκεται στην Ελλάδα κι όχι στο εξωτερικό. Επίσης στην Ελλάδα βρίσκονται και τα δυνατότερα ταλέντα που διαθέτουμε (σ. 123, 125).

Ο Πιερίδης θίγει εδώ ένα ζήτημα που πρέπει να το κρατήσουμε στο νου μας σε όλη την έκταση αυτού του βιβλίου, και στο οποίο θα επανέλθουμε στο τελευταίο κεφάλαιο. Στην ουσία, ο Πιερίδης μάς θέτει μια υπόθεση εργασίας: ποια είναι η σχέση της λογοτεχνίας που γράφτηκε από τους πολιτικούς πρόσφυγες με την αντίστοιχη (θεματολογικά και ιδεολογικά) λογοτεχνία που παρήχθη στην Ελλάδα; Είναι πράγματι το χάσμα τόσο μεγάλο; Και πώς μπορούν να προσδιοριστούν αυτές οι διαφορές; Είναι ποιοτικές, αισθητικές, ιδεολογικές; Μετά από τη σκληρή αυτή αυτοκριτική που έκαναν οι ίδιοι (ας θυμη-

θούμε και την Αξιώτη λίγο παραπάνω), καταλαβαίνει κανείς ότι το να έρθουμε εμείς μετά τόσα χρόνια, ως μελετητές, να επιβεβαιώσουμε την «κατωτερότητα» λ.χ. της προσφυγικής λογοτεχνίας έναντι της ελλαδικής θα ήταν όχι μόνον άχρηστο, αλλά και γελοίο. Για όλους τους παραπάνω λόγους θα αποφύγουμε, όσο το δυνατόν, εύκολα συμπεράσματα και απόλυτες αξιολογικές κρίσεις και θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε, σκύβοντας σε συγκεκριμένα έργα και συγγραφείς, τις αποχρώσεις, τις διαφοροποιήσεις, τις αντιφάσεις, αλλά και τα επιτεύγματα αυτής της λογοτεχνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Το τραύμα, η μνήμη και η αφήγηση. Οι πολιτικοί πρόσφυγες γράφουν για την Αντίσταση και τον Εμφύλιο

Η λογοτεχνική παραγωγή των πολιτικών προσφύγων μπορεί να μελετηθεί από πολλές οπτικές γωνίες. Οπωσδήποτε συνιστά μια λογοτεχνία της εξορίας, αν και πρόκειται για μια «μαλακή» εξορία, μια «πατρίδα από βαμβάκι»¹ σε χώρες με πολιτικά καθεστώτα που αντιπροσώπευαν τις ιδέες και τα πολιτικά οράματα για τα οποία πολέμησαν οι ίδιοι.² Επίσης, μπορεί να μελετηθεί ως λογοτεχνία του τραύματος, στο βαθμό που η λογοτεχνία είναι ένα μέσο με το οποίο οι επιζώντες του Εμφυλίου Πολέμου προσπάθησαν να διαπραγματευτούν τις συνέπειες των τραυμα-

¹ Έλενα Χουζούρη, *Πατρίδα από βαμβάκι*, Αθήνα, Κέδρος, 2009. Βλ. παρακάτω σ. 122-126.

² Ως λογοτεχνία της εξορίας τη βλέπει η Βενετία Μπαλτά, «Η εξορία ως λογοτεχνικό θέμα. Κείμενα Ελλήνων πεζογράφων-πολιτικών προσφύγων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης κατά τη μεταπολεμική περίοδο», *Κ*, τχ. 2 (Ιούλιος 2003), σ. 67-88. Επίσης, Δημήτρης Τζιόβας, «Από την κοινωνία στο άτομο: αφηγήσεις εξορίας και μοναχικό εγώ», στο βιβλίο του *Ο άλλος εαυτός. Ταυτότητα και κοινωνία στη νεοελληνική πεζογραφία*, μετάφραση Άννα Ρόζενμπεργκ, Αθήνα, Πόλις, σ. 401-439.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ανάμεσα στο όραμα και τη διάψευση:
Οι πολιτικοί πρόσφυγες γράφουν
για την υπερορία και τον επαναπατρισμό

Μια άλλη κατηγορία αφηγηματικών έργων των πολιτικών προσφύγων ασχολείται με τη ζωή τους στις χώρες στις οποίες βρέθηκαν, τα προβλήματα, τις αγωνίες, τις διαψεύσεις, τις προκλήσεις που βίωσαν, ζώντας σε πολιτικά καθεστώτα που αντιστοιχούσαν στις πολιτικές τους πεποιθήσεις, στα οράματα για τα οποία πολέμησαν. Έβρισκα πάντοτε αυτή την κατηγορία των έργων πολύ ενδιαφέρουσα και γοητευτική γιατί ανοίγει το «παραπέτασμα» της κρατικής προπαγάνδας με την οποία μεγαλώσαμε, γιατί αποκαλύπτει, μπροστά στα μάτια μας, μια πραγματικότητα που μας είναι άγνωστη, αλλά αποτελεί μέρος της μεταπολεμικής μας ιστορίας, ένα πεδίο, για την ακρίβεια, στο οποίο διασταυρώνεται η ελληνική εμπειρία του Εμφυλίου με την ευρωπαϊκή εμπειρία των κομμουνιστικών καθεστώτων. Το κεφάλαιο αυτό θα εξετάσει, λοιπόν, τα έργα που γράφτηκαν από συγγραφείς πρόσφυγες και μιλούν για τη ζωή τους στην υπερορία και τον επαναπατρισμό. Ο επαναπατρισμός είναι αξεχώριστος από την προσφυγιά, πρώτον διότι πολλά έργα μιλούν ταυτόχρονα και για τα δυο, αλλά, κυριότατα, διότι ο

πρόσφυγας παραμένει πρόσφυγας και μετά τον επαναπατρισμό· όπως σημειώνει ο Michael Ugarte, σε σχέση με τη λογοτεχνία που έγραψαν οι εξόριστοι του ισπανικού εμφυλίου, «once in exile, always in exile».¹ Η εμπειρία του επαναπατρισμού είναι μέρος της συνολικής εμπειρίας της υπερορίας. Θα συμπεριλάβουμε στο κεφάλαιο αυτό έργα που γράφτηκαν τόσο στον καιρό της προσφυγιάς όσο και αργότερα, μετά την επιστροφή στην Ελλάδα, και θα δούμε ότι φτάνουν μέχρι τις μέρες μας, διότι κάποιοι συγγραφείς χρειάστηκαν πάρα πολλά χρόνια για να γράψουν γι' αυτές τις εμπειρίες ενώ, ταυτόχρονα, εμφανίζονται συγγραφείς που ήταν παιδιά στην υπερορία και τούτο έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Θα εξετάσουμε τα έργα με τη χρονική σειρά που γράφτηκαν.

Όπως σημειώσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι πολιτικοί πρόσφυγες έγραψαν και εξέδωσαν στην προσφυγιά πολύ λίγα έργα που να μιλούν για το παρόν τους. Πρόκειται για δυο μυθιστορήματα, που είναι τα έργα της Έλλης Αλεξίου *Με τη λύρα* (1959) και του Κώστα Μπόση ...*και το τρένο τραβούσε για τα ξεχερσώματα* (1962), καθώς και για δυο διηγήματα της Άλκης Ζέη, που τιτλοφορούνται «Ένα σταμνί στο παράθυρο» και «Στο Μαρούσι» και είναι δημοσιευμένα στην *Επιθεώρηση Τέχνης* το 1962-1963. Εδώ πρέπει ασφαλώς να θέσουμε το ερώτημα γιατί οι συγγραφείς πολιτικοί πρόσφυγες απέφευγαν να γράψουν για τις εμπειρίες τους στην εξορία.

Για να δώσουμε μια πρώτη απάντηση, πρέπει να ανατρέξουμε στο πνευματικό κλίμα που υπήρχε στους κύκλους των διανοουμένων πολιτικών προσφύγων και στις προτεραιότητες

¹ Michael Ugarte, *Shifting Ground. Spanish Civil War Exile Literature*, Durham and London, Duke University Press, 1989, σ. 6-7.

που έθετε το κλίμα αυτό για το έργο τους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η θέση τους ήταν πολύ δύσκολη και είχαν να παλέψουν με πολλές αντιφάσεις και διλήμματα για να βρουν τον προσωπικό τους δρόμο πνευματικής επιβίωσης. Ηττημένοι πολιτικά, κουβαλούν τα τραύματα του Εμφυλίου και τις αναμνήσεις από την πατρίδα, είναι εγκλωβισμένοι σε ένα στενό ιδεολογικό σύστημα, το οποίο σε διαφόρους βαθμούς συμεριζονται και οι ίδιοι, ενώ η επικοινωνία με τη Δυτική Ευρώπη, σε μια περίοδο κατά την οποία εμφανίζεται μια ανανεωτική σκέψη στο χώρο της Αριστεράς γύρω από τα ζητήματα της κουλτούρας, είναι μηδαμινή. Πολιτισμικά ήταν εντελώς προσανατολισμένοι προς την Ελλάδα. Το πολιτικό αίτημα του επαναπατρισμού, η προσπάθεια να διατηρήσουν την επαφή με τις ρίζες τους, η ανάγκη να επανεξετάζουν και να επεξεργάζονται τις εμπειρίες τους από την Αντίσταση και τον Εμφύλιο (όσο και αν αυτό ήταν και μια καθοδηγημένη κομματικά τάση), η αρχή της μαρξιστικής αισθητικής για τον ρεαλιστή συγγραφέα, ο οποίος οφείλει να γράφει για ό,τι γνωρίζει καλά και να συμβάλλει στην πρόοδο της δικής του χώρας, στρέφει τα θέματα της πεζογραφίας τους προς την Ελλάδα και τους απομακρύνει από τη λογοτεχνική επεξεργασία του παρόντος τους.

Δεν είναι, όμως, μονάχα αυτό. Η εμπειρία τους από την προσφυγική ζωή στις ανατολικές χώρες ήταν οδυνηρή και αντιφατική. Από τη μια η κομματική αφοσίωση και η ευγνωμοσύνη για τους τόπους οι οποίοι τους φιλοξενούσαν (παρέχοντάς τους δυνατότητες εργασίας και μόρφωσης) και από την άλλη οι απογοητεύσεις που τους έδινε η εφαρμογή στην πράξη του ονειρίου (για το οποίο πολέμησαν και έκαναν τόσες θυσίες) καθιστούσαν πολύ δύσκολη τη λογοτεχνική έκφραση αυτής της εμπειρίας. Γιατί, όπως φαίνεται και από τις συζητήσεις που προκάλεσαν τα μυθιστορήματα της Αλεξίου και του Μπόση,

ένα λογοτεχνικό έργο θα έπρεπε να δώσει και τις αρνητικές πλευρές της ίδιας εμπειρίας, οι οποίες, βέβαια, θα μπορούσαν εύκολα να γίνουν αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης από τον αντίπαλο στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου. Καθόσον, λοιπόν, οι συγγραφείς πρόσφυγες είχαν απόλυτη συναίσθηση μιας τόσο πολύπλοκης κατάστασης, λειτουργούσαν με πολύ αναπτυγμένους μηχανισμούς αυτολογοκρισίας ενώ ταυτόχρονα διακατέχονταν και από το φόβο του κομματικού ελέγχου και της απόρριψης. Τα έργα με τέτοια θέματα ήταν τα πλέον δύσκολα να αποσπάσουν την έγκριση για έκδοση.

Παρόλα αυτά, έχουμε δυο μυθιστορήματα και δυο διηγήματα που γράφτηκαν από πολιτικούς πρόσφυγες τον καιρό της υπερορίας και τα οποία, μετά από όσα εκτέθηκαν παραπάνω, έχουν μια ιδιαίτερη αξία για την πολιτική τους τόλμη και τη συναισθηματική εγγήγορη την οποία δείχνουν. Φυσικά, το πρώτο που έχει να παρατηρήσει κανείς είναι πως χρειάστηκαν δέκα χρόνια από το τέλος του Εμφυλίου για να ωριμάσει η συγγραφή τέτοιων έργων. Η Αλεξίου είχε επιχειρήσει να μιλήσει για τη ζωή στην υπερορία και σε ένα άλλο μυθιστορημά της, το 1952, το οποίο θεωρήθηκε αποτυχημένο από τον Λογοτεχνικό Κύκλο και απορρίφθηκε. Με τον άχαρο τίτλο *Το πάλαιμα όλο κι αλλάζει πίστα*, η συγγραφέας αφηγούνταν τις προσωπικές της εμπειρίες, από τα παιδικά της χρόνια μέχρι την υπερορία. Για το τελευταίο κομμάτι του, που μας ενδιαφέρει εδώ, η έκθεση του Λογοτεχνικού Κύκλου γράφει: «Από τη ζωή των προσφύγων μας στις Λ.Δ. στο βιβλίο δεν δίνεται τίποτα άλλο εκτός από το στενό σπιτικό περιβάλλον όπου ζει η σ. Έλλη. Οι άνθρωποι εκεί μέσα παρουσιάζονται σαν να μην κάνουν τίποτ' άλλο παρά να δουλεύουν (η δουλιά δεν αναφέρεται), να τρων, να διηγούνται ο ένας στον άλλον περιστατικά απ' τη ζωή τους, ξεθωριασμένα κι ασύνδετα, και να κλείνονται

ύστερα ο καθένας στην κάμαρά του και να νοσταλγούν την πατρίδα. Κανένα πρόβλημα, κανέναν αντίπαλο, κανέναν παλμόσ απ' τη γύρω ζωή της Λαϊκής Δημοκρατίας». ¹ Ήδη από αυτή την ολιγόλογη κρίση φαίνεται η ένταση ανάμεσα στην εμπειρία του πρόσφυγα και στην εικόνα που θέλει το Κόμμα να βγει προς τα έξω. Απομόνωση, μηρυκασμός των εμπειριών από την πατρίδα, νοσταλγία, αδυναμία συμμετοχής στην κοινωνική ζωή της ξένης χώρας, σε αντίθεση με την αισιόδοξη, δυναμική εικόνα που θα ήθελε προφανώς το Κόμμα, φαίνεται να είναι τα χαρακτηριστικά της ζωής των προσφύγων το 1952.

Μετά από αυτή την απόρριψη, η Αλεξίου συνέχισε τις προσπάθειες να συνθέσει ένα μυθιστόρημα που θα συνέδεε σε ένα λογοτεχνικό συνεχές τις εμπειρίες από την πατρίδα με τη ζωή στην υπερорία. Σε επιστολή της στην ΚΕ με ημερομηνία 8 Μαΐου 1957 μαθαίνουμε πως το δούλευε τρία χρόνια πριν το υποβάλει προς έκδοση, άρα από το 1954 τουλάχιστον. ² Επομένως δεν είναι τόσο η φυσιολογική καθυστέρηση της συγγραφικής εργασίας, όσο η καθυστέρηση των κομματικών διαδικασιών που ευθύνεται για το ότι δεν είχαμε νωρίτερα μυθιστορήματα με τέτοια θέματα. Τελικά, το μυθιστόρημά της *Με τη λύρα* (1959) είναι μια τοιχογραφία χαρακτήρων και επεισοδίων της ζωής των πολιτικών προσφύγων πριν φύγουν ακόμη από την Ελλάδα έως περίπου την εποχή που γράφεται. ³ Στο κέντρο του μυθιστορήματος βρίσκεται μια αγροτική οικογένεια, πάμφτωχη με πολλά παιδιά, η οποία αφοσιώνεται σχεδόν σύ-

¹ Μ.-Π., σ. 537.

² Μ.-Π., σ. 591-593.

³ Το βιβλίο επανεκδόθηκε από τις εκδόσεις Καστανιώτη το 1986.

σμη στον αγώνα και διασκορπίζεται κατόπιν στις ανατολικές χώρες. Κεντρική ηρωίδα είναι η Μαρία, η μεγάλη κόρη της οικογένειας, η οποία είναι εξαιρετικά βασανισμένη αλλά και ταλαντούχος, παίζει θαυμάσια λύρα και κατορθώνει, στην Πράγα όπου εγκαθίσταται, να σπουδάσει σε ωδείο, να εκτιμηθεί η αξία της και να γίνει διάσημη. Γύρω από αυτήν, πρότυπο θετικού ήρωα, και την οικογένειά της, συνωθούνται πολλοί άλλοι ήρωες, αντιπροσωπευτικοί των διαφόρων ανθρωπινων τύπων στην κοινότητα των προσφύγων: αγράμματοι αγρότες που πασχίζουν να μάθουν γράμματα και να προσαρμοστούν σε έναν νέο ρυθμό εργασίας, στελέχη αφοσιωμένα στο Κόμμα που θυσιάζουν την προσωπική τους ζωή γι' αυτό, επιστήμονες που διαπρέπουν, γυναίκες άξιες, που δεν μπορούν να ξεπεράσουν το θάνατο των ανταρτών αγαπημένων τους, αλλά και γυναίκες ανίκανες να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, που σέρνουν πολλές από τις προκαταλήψεις της περασμένης τους ζωής, κουτσομπόλες και ζηλιάρες. Η συγγραφέας δεν αποκρύπτει και τις ιδιαιτέρως διαταραγμένες προσωπικότητες προσφύγων, όπως ενός αμφισβητία γιατρού ο οποίος αναζητεί με πάθος τα αίτια της ήττας, έρχεται σε σύγκρουση με το Κόμμα και αυτοκτονεί. Είναι ίσως αναμενόμενο ότι δεν εμβαθύνει στην προσωπικότητα αυτού του «αρνητικού» ήρωα, αλλά στέκεται περισσότερο στο διαταραγμένο του νευρικό σύστημα, υποβαθμίζοντας τα συνειδησιακά του διλήμματα.

Η δράση εντοπίζεται κυρίως στην Πράγα, τη Βουδαπέστη, το Βουκουρέστι και τη Σόφια. Η Αλεξίου ασχολείται με τα προβλήματα του πρώτου καιρού της εγκατάστασης και την εμπειρία της ανακαταγραφής ¹ των μελών του Κόμματος ενώ

¹ Η εμπειρία της ανακαταγραφής ήταν μια οδυνηρή εμπειρία για

το γενικό κλίμα που επικρατεί στο βιβλίο είναι αισιόδοξο· παρόλες τις τεράστιες δυσκολίες και τα φοβερά τραύματα που κουβαλούν οι πρόσφυγες, όλα τακτοποιούνται σιγά-σιγά, οι κεντρικοί ήρωες ξαναφτιάχνουν συναισθηματικά τη ζωή τους. Το βιβλίο έχει πολλές λογοτεχνικές αδυναμίες, είναι φλύαρο, έχει άτεχνα περάσματα από το ένα θέμα στο άλλο, από τον έναν τόπο και τον έναν ήρωα στον άλλο, θίγει τα προβλήματα, αλλά δεν εμβαθύνει ούτε στις κομματικές συγκρούσεις, ούτε στις συνειδησιακές αλλαγές και τα διλήμματα, διακατέχεται δε από έναν γλυκερό λυρισμό.¹ Σύμφωνα με την ίδια τη συγγραφέα, η

τους πρόσφυγες. Σύμφωνα με τον πολιτικό πρόσφυγα Ήλιο Γιαννακάκη: «Η “ανακαταγραφή” των μελών του Κόμματος (1952-1953) αποτελεί ένα από τα πιο τραυματικά γεγονότα της περιόδου εκκαθαρίσεων. Στο πλαίσιο δημοσίων συνελεύσεων, εκατοντάδες πιστοί, οπαδοί και αγωνιστές του ΔΣΕ εξευτελίζονται με αυθαίρετες κριτικές και κατηγορίες που εκτοξεύουν εναντίον τους οι “σύντροφοι” και “συναγωνιστές” με εντολή του Κόμματος». Η Γιαννακάκης, «Τα όπλα παρά πόδα. Η εγκατάσταση των προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες», στο Ε. Βουτυρά, Β. Δαλαβούκης, Ν. Μαραντζίδης, Μ. Μποντίλα (επιμ.), *Το όπλο παρά πόδα. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην Ανατολική Ευρώπη, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας*, 2005, σ. 14. Ο Γρηγόρης Φαράκος προσθέτει: «Η εσωτερική εικόνα του ΚΚΕ αναπλάθεται στη βάση των περιβόητων συνελεύσεων ανακαταγραφής [...] Σε αυτές αποφάσιζαν αυθαίρετως, ποιος θα πάρει και ποιος όχι κομματικό βιβλιάριο, οι απεσταλμένοι της ηγεσίας του ΚΚΕ, ακόμη, ενίοτε, και οι εκπρόσωποι του αδελφού κόμματος που τις παρακολουθούσαν. Το αποτέλεσμά τους ήταν το τσαλάκωμα της προσωπικότητας και η καταθλιπτική ισοπέδωση των μελών και στελεχών του Κόμματος». Γ. Φαράκος, «Η θέση και ο ρόλος των πολιτικών προσφύγων στο κομμουνιστικό κίνημα και τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας μας», στο *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 26.

¹ Η κριτική που δημοσιεύτηκε στην *Επιθεώρηση Τέχνης* με την υπογραφή Β. Τ-Σ αρκετά αργότερα είναι αυστηρή: «Το αναντικατάστατο

πρόθεσή της ήταν να «δώσει την ύψιστη χαρά και τη δύναμη της τέχνης –εδώ της μουσικής– που αναπτύχθηκε και απόδωσε χάρη στην κομματική στοργή».¹ Είναι πραγματικά τραγικό ότι η πρόθεσή της αυτή εκφράζεται σε ένα οργισμένο γράμμα προς την ΚΕ, με το οποίο διαμαρτύρεται, σε πλήρη αναντιστοιχία, για την κομματική παρέμβαση στη λογοτεχνία και στο οποίο περιέχεται η αποστοροφή: «Δεν έχετε, σύντροφοι, το δικαίωμα να κλαδεύετε και να απογοητεύετε ένα συγγραφέα».²

Η διαμαρτυρία της Αλεξίου οφείλεται στη μεγάλη καθυστέρηση των διαδικασιών για την έκδοση του βιβλίου. Υπέβαλε το μυθιστόρημά της προς έκδοση τουλάχιστον από το 1956 και εκδόθηκε το 1959. Στο διάστημα που μεσολάβησε έγιναν πολλές συζητήσεις στην Επιτροπή Διαφώτισης και στον Λογοτεχνικό Κύκλο για την ιδεολογική και λογοτεχνική καταλληλότητα του βιβλίου. Στη συζήτηση του Λογοτεχνικού Κύκλου

αυτό υλικό ντοκουμέντο δεν πήρε τη μορφή μυθιστορήματος που ήθελε η συγγραφέας του, ίσως γιατί τα βιώματά της δεν πρόφτασαν να ωριμάσουν και να αποκτήσουν λογοτεχνική υπόσταση. Αλλά ήδη η Αλεξίου κατόρθωσε να φτιάξει μια διαλεκτική ατμόσφαιρα προσπάθειας, κίνησης και συγκρούσεων, όπου ο παράγοντας της ατομικής συμβολής και προσωπικότητας καταδείχνεται μέσ' από την απεικόνιση των επιμέρους περιστατικών». *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 97-98 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1963), σ. 95-96. Ο Κώστας Γ. Παπαγεωργίου παρατηρεί στο μυθιστόρημα «τάση προς εξιδανίκευση της εκεί πραγματικότητας, την οποία αντιπαραθέτει, αμέσως, στην εδώ, μετά τη λήξη του Εμφυλίου, ζοφερή κατάσταση, επικαλούμενη επιχειρήματα ενδεχομένως καιτά, πλην όμως λογοτεχνικώς ανενεργά. Πράγματι, το μυθιστόρημα *Με τη λύρα μοιάζει να βυθίζεται αψάνδρως στη σπαρακτική, ομολογουμένως, νοσταλγία της για την Ελλάδα*». «Έλλη Αλεξίου», *Η Μεσοπολεμική Πεζογραφία*, τ. Β', Αθήνα, Σοκόλης, 1992, σ. 183.

¹ Επιστολή Αλεξίου, στην ΚΕ, στο *Μ.-Π.*, σ. 592.

² Ό.π., σ. 593.

στις 9 Σεπτεμβρίου 1958 εκφράζονται οι πιο αντίθετες απόψεις για το βιβλίο. Άλλοι θεωρούν ότι η Αλεξίου εξιδανικεύει τη ζωή των προσφύγων (Θεοδόσης Πιερίδης), άλλοι αντιθέτως ότι τονίζει τις αρνητικές πλευρές (Δήμος Ρεντής). Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι ο προβληματισμός της Φούλας Χατζηδάκη: «Είμαι υπέρ της γνώμης να λέμε τις αδυναμίες μας. Τα έργα μας να έχουν κονφλίκτ. Όμως κονφλίκτ ιδεών και όχι κονφλίκτ μπολιών. Εμείς έχουμε μια ιδιομορφία: είμαστε στην προσφυγιά και ό,τι πούμε μπορεί να παρεξηγηθεί και δω και στην Ελλάδα». Πιστεύει εν τέλει πως παρόλο που το βιβλίο είναι το καλύτερο της Αλεξίου, δημιουργεί μια καταθλιπτική εντύπωση στον αναγνώστη γύρω από τη ζωή των προσφύγων, ιδίως στον αναγνώστη στην Ελλάδα. Η συγκεκριμένη συζήτηση καταλήγει στο συμπέρασμα να μην εκδοθεί το βιβλίο, με μόνον τον Ρεντή να έχει αντίθετη γνώμη.¹ Αλλά και μετά την έκδοσή του, το βιβλίο δημιούργησε αντιδράσεις και διχογνωμίες σχετικά με τις πολιτικές επιπτώσεις που μπορεί να είχε.²

Βλέπουμε, επομένως, ότι το σημαντικότερο διακύβευμα είναι οι πολιτικές επιπτώσεις της λογοτεχνικής αναπαράστασης

¹ Μ.-Π., ό.π., σ. 594-596.

² Βλ. επιστολή της Αλεξίου στη Γαλάτεια Καζαντζάκη και τον Μάρκο Αυγέρη (19 Αυγούστου 1959), δημοσιευμένη στο Θάναος Φωσκαρίνης, *Δοκίμιο χρονογραφίας για την Έλλη Αλεξίου*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1982, σ. 58, αλλά και σημείωμα του Γρηγόρη Φαράκου, στο Μ.-Π., ό.π., σ. 600. Η Αλεξίου αναφέρεται στη ζωή στην υπερορία και σε ένα άλλο διήγημά της με τίτλο «Ροδούλα Φωλιά και Μάργκαρετ Αν Πρίνγκλε», που εντάχθηκε στον τόμο *Αναχωρήσεις και μεταλλαγές*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1978. Χρονολογική ένδειξη συγγραφής είναι 1959. Μιλάει για το θάνατο μιας νέας Ελληνίδας από ατύχημα και το ρουμάνικο έθιμο να θάβουν δίπλα σε ένα νέο κορίτσι που πεθαίνει ένα νέο αγόρι για να κάθουν παρέα στον κάτω κόσμο.

της προσφυγικής ζωής. Ωστόσο, οι αναγνώστες πρόσφυγες διψούσαν για λογοτεχνία που να αναφέρεται στη ζωή τους. Τούτο συνάγεται από δημοσιεύματα πρόσφυγικών εφημερίδων, του *Λαϊκού Αγώνα* της Βουδαπέστης και του *Δημοκράτη* της Βαρσοβίας, με αφορμή το δεύτερο μυθιστόρημα του corpus μας, το ...και το τρένο τραβούσε για τα ξεχερώματα (1962)¹ του Μπόση, το οποίο έγινε δεκτό με θέρμη, ακριβώς επειδή μιλούσε για προβλήματα που όλοι είχαν αντιμετωπίσει στην αρχή της εγκατάστασής τους στις λαϊκές δημοκρατίες.² Ο Μπόσης, έργα του οποίου είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, είχε υπεύθυνη θέση στον Λογοτεχνικό Κύκλο, αλλά αυτό δεν απέτρεψε τη διατύπωση επιφυλάξεων τόσο πριν όσο και μετά την έκδοσή του.

Ας δούμε, όμως, πρώτα το ίδιο το μυθιστόρημα. Επικεντρώνεται στα προβλήματα προσαρμογής στις νέες συνθήκες που συνάντησαν οι πρώην αντάρτες που κατέφυγαν στην Τασκένδη, στα χρόνια 1949-1954. Το γεγονός ότι εστιάζει σε μια προσφυγική κοινότητα που αποτελούνταν από πρώην μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν μέλη του Κόμματος, του επιτρέπει να εμβαθύνει σε ειδικές κατηγορίες προβλημάτων και όχι να κάνει απλώς μια επισκόπηση της κατάστασης όπως η Αλεξίου. Το κυριότερο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο κεντρικός ήρωας είναι η μεταλλαγή του από ολιγογράμματο αγρότη σε ειδικευμένο εργάτη κατάρχας, και σπουδαστή της Αρχιτεκτονικής στη συνέχεια. Ο έρωτάς του για μια Ουκρανή, όμορφη και συνειδητοποιημένη εργάτρια, κοντά στην οποία ειδικεύεται στο εργοστάσιο, φέρνει στην επιφάνεια τις αντιστάσεις του πρώην αντάρτη να προ-

¹ Επανεκδόθηκε από τη Σύγχρονη Εποχή το 1998.

² *Λαϊκός Αγώνας*, φ. 33 (22 Απρ. 1964), *Δημοκράτης*, φ. 21 (20 Μαΐου 1964).

χρυσοστεί στις αξίες και την οργάνωση της σοβιετικής κοινω-
 ας, την πολιτισμική καθυστέρησή του (δεν ξέρει καθόλου λ.χ.
 χ χορεύει ή να κολυμπά) και το αίσθημα μειονεξίας που αι-
 θάνεται, τις φαλλοκρατικές του προκαταλήψεις. Παράλληλα
 συγγραφέας επιμένει αρκετά στις ενδοκομματικές συγκρού-
 εις, παρουσιάζει την αγωνία των προσφύγων να αναζητήσουν
 α αίτια της ήττας, τις δύσκολες σχέσεις τους με τους σοβιετι-
 ούς κομματικούς, οι οποίοι πάντα, ωστόσο, παρουσιάζονται
 ριμότεροι, όπως και γενναιόδωροι και υπομονετικοί απέναν-
 τι στα αδιέξοδα των Ελλήνων. Οι ενδοκομματικές συγκρού-
 εις απογυμνώνονται, ωστόσο, από το πολιτικό τους περιεχό-
 μενο και αναπαρίστανται περισσότερο ως συγκρούσεις χαρα-
 κτήρων και στενών προσωπικών συμφερόντων.

Ένα άλλο θέμα το οποίο κυριαρχεί στο βιβλίο είναι η αντι-
 φατική συναισθηματικά στάση των προσφύγων απέναντι στην
 ίδια τη Σοβιετική Ένωση και σε ό,τι αντιπροσώπευε. Ο τυφλός
 θαυμασμός που έτρεφαν γι' αυτήν πριν να τη γνωρίσουν, μετα-
 τρέπεται σε απογοήτευση όταν συνειδητοποιούν πολλές αδυνα-
 μίες της σοβιετικής κοινωνίας, οι οποίες κατονομάζονται, για να
 γίνει στο τέλος μια αγάπη ώριμη και συνειδητοποιημένη. Συμ-
 περασματικά, το μυθιστόρημα παρακολουθεί τη μεταμόρφω-
 ση του ήρωα από αγράμματο αγρότη σε σοβιετικό πολίτη.
 Μπορεί η μεταμόρφωση αυτή να παρουσιάζεται ως επιτυχής και
 ο ήρωας πράγματι να ευτυχεί στην πολιτική, επαγγελματική και
 προσωπική του ζωή, αλλά η πορεία δεν είναι καθόλου ευθύ-
 γραμμη και απλή ενώ σε πολλά σημεία το έργο είναι ιδιαίτερα
 κριτικό και αποκαλυπτικό αρνητικών συμπεριφορών και πλευ-
 ρών της ζωής των πολιτικών προσφύγων.

Το ζήτημα που απασχολεί τον Λογοτεχνικό Κύκλο είναι η
 πολιτική σκοπιμότητα της έκδοσης του βιβλίου, ακριβώς επει-
 δή αποκαλύπτει αδυναμίες και συγκρούσεις ανάμεσα στα μέ-

λη του Κόμματος αλλά και ανάμεσα στους Έλληνες και τους
 Σοβιετικούς. Ο κίνδυνος που επισημαίνεται είναι πάντα μήπως
 τροφοδοτηθεί η εχθρική προπαγάνδα με πληροφορίες και
 στοιχεία για τα προσφυγικά προβλήματα και τη σοβιετική
 πραγματικότητα. Εκείνη η οποία πραγματικά εξεγείρεται
 εναντίον του βιβλίου μετά την κυκλοφορία του είναι η Κομμα-
 τική Οργάνωση Τασκένδης, που δια γραφίδος Κ. Τσολάκη το
 κατακεραυνώνει για διαστρέβλωση της πραγματικότητας και
 συκοφάντηση των στελεχών. Είναι δυσσαρεστημένη διότι «οι
 σύντροφοι της κολλεχτίβας μας παρουσιάζονται σαν μια άβου-
 λη και καθυστερημένη μάζα ανθρώπων, χωρίς ιδανικά και χω-
 ρίς την ικανότητα να κρατήσουν τον ιδεολογικό τους προσανα-
 τολισμό, οι οποίοι, ενώ έδιναν επί χρόνια τη ζωή τους για ένα
 υψηλό σκοπό, τάχασαν κυριολεκτικά και πανικοβλήθηκαν μό-
 λης βρέθηκαν σε συνθήκες μιας ειρηνικής και δημιουργικής δου-
 λιάς, που όσο άγνωστες και αν ήταν και όσες δυσκολίες κι αν
 παρουσίαζαν, ήταν σοσιαλιστικές». Η αντίδραση της ΚΟ δεί-
 χνει το μέτρο της ανοχής των οργανωμένων πολιτικών προ-
 σφύγων απέναντι στη λογοτεχνία που μιλάει γι' αυτούς.¹

Συνοφίζοντας, τα μυθιστορήματα της Αλεξίου και του
 Μπόση αποτελούν προϊόντα λεπτών ισορροπιών και χειρι-
 σμών. Χωρίς να αποσιωπούν καμιά σχεδόν πλευρά της ζωής
 των προσφύγων, χωρίς να εξιδανικεύουν και να εκπίπτουν στη
 φτηνή προπαγάνδα, όπως κάποιοι μπορεί να νόμιζαν, αποτυ-
 πώνουν μια πορεία πετυχημένη, μια πορεία από τη δυστυχία,
 τη μιζέρια και την αμορφωσιά στη γνώση, την προσωπική ολο-
 κλήρωση, τη συνειδητοποίηση και την αυτοεκτίμηση.² Το γε-

¹ Μ.-Π., σ. 625-636. Το παράθεμα από τη σ. 634.

² Βλ. και Κώστας Γ. Παπαγεωργίου, «Έλλη Αλεξίου», *Ανθολογία Μεσοπολεμικής Πεζογραφίας*, ό.π., σ. 183-184.

γονός ακριβώς ότι η πορεία παρουσιάζεται ως επιτυχημένη, ενώ ασφαλώς δεν ήταν για όλους, θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί «υποταγή» στο πολιτικώς ορθό του συγκεκριμένου τόπου και χρόνου.

Τα δυο αυτά μυθιστορήματα, ακριβώς επειδή διακρίνονται από προγραμματική αισιοδοξία, δεν μπορούν να αναδείξουν το τραγικό στοιχείο του συναισθηματικού κόσμου των προσφύγων. Τούτο κατορθώνει, με αρτιότερες λογοτεχνικές τεχνικές, η Ζέη στα δυο διηγήματά της «Ένα σταμνί στο παράθυρο» (1962) και «Στο Μαρούσι» (1963). Οι διαφορές στην προσέγγιση της ζωής των προσφύγων που παρατηρούνται στα διηγήματα της Ζέη, οφείλονται, εκτός από τη διαφορετική συγγραφική ιδιοσυγκρασία της, και στο γεγονός ότι η ίδια εκφράζεται πιο ελεύθερα, καθώς είναι απομακρυσμένη από τις κομματικές διαδικασίες και απαιτήσεις και δεν υπέβαλε τα διηγήματα αυτά προς έκδοση από τις κομματικές εκδόσεις. Το μοναδικό βιβλίο της που εκδόθηκε από τις ΠΛΕ, *Το καπλάνι της βιτρίνας* (1964), ήταν ανατύπωση της αθηναϊκής έκδοσης του Θεμέλιου (1963). Τα διηγήματα δημοσιεύτηκαν την ίδια εποχή στην *Επιθεώρηση Τέχνης*¹ και ενσωματώθηκαν στον τόμο με τίτλο *Αρβυλάκια και γόβες* (1963). Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, στην *Επιθεώρηση Τέχνης* δημοσίευσε διηγήματα της συλλογής *Ανυπεράσπιστοι* και ο Δημήτρης Χατζής. Θα μπορούσε κανείς να πει πως η δημοσίευση στην *Επιθεώρηση Τέχνης* ήταν ένας τρόπος λογοτεχνικού επαναπατρισμού, αλλά και ένας τρόπος να ξεφύγει κανείς από τη λογοκρισία του Λογοτεχνικού Κύκλου.

¹ Άλκη Ζέη, «Ένα σταμνί στο παράθυρο», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 89 (Μάιος 1962), σ. 542-551. «Στο Μαρούσι», *Ε.Τ.*, τχ. 105 (Σεπτέμβριος 1963), σ. 291-300.

Πρόκειται για δυο εξαιρετικά, σπαρακτικά διηγήματα, που επικεντρώνονται στο διχασμό των πολιτικών προσφύγων ανάμεσα στη ζωή που άφησαν στην Ελλάδα και τη ζωή που έφτιαξαν στη Σοβιετική Ένωση. Τοποθετούνται γύρω στις αρχές της δεκαετίας του '60, όταν οι πρόσφυγες είχαν κάπως τακτοποιηθεί. Στο διήγημα «Ένα σταμνί στο παράθυρο», ο ήρωας ζει ευτυχισμένος με τη ρωσίδα σύντροφό του, παρόλο που θυμάται, ολοένα και πιο αμυδρά, τη γυναίκα και το παιδί που είχε στην Ελλάδα. Η ελληνίδα γυναίκα του και η κόρη του όχι μόνο δεν τον ξέχασαν, αλλά καταφτάνουν μια μέρα στην Τασκένδη για να μείνουν κοντά του. Η ζωή του ανατρέπεται, η Ρωσίδα φυσικά αποσύρεται, και ο ήρωας μένει στο κενό, προσπαθώντας να ξαναποκτήσει επαφή με μια γυναίκα που έχει να δει δώδεκα χρόνια. Είναι ένας αθεράπευτα διχασμένος άνθρωπος.

Στο διήγημα «Στο Μαρούσι» συμβαίνει, κατά κάποιον τρόπο, η αντίθετη κατάσταση. Ο ήρωας, παρόλο που ζει κι αυτός με μια Ρωσίδα, βασανίζεται από την πίκρα γιατί η πρώτη γυναίκα του στην Ελλάδα δεν άντεξε και ξαναπαντρεύτηκε, τα δυο παιδιά του τον ξέχασαν και δεν του γράφουν. Ένας παλιός φίλος από την Ελλάδα που τον επισκέπτεται, του λέει πως η οικογένειά του είναι καλά χωρίς εκείνον, και η συνειδητοποίηση αυτή του δημιουργεί το συναίσθημα του απόλυτου κενού· η επιστροφή στην πατρίδα φαίνεται πλέον χωρίς νόημα και τη στιγμή που καταλαβαίνει ότι η μοίρα του είναι να μείνει για πάντα στη Ρωσία, παθαίνει καρδιακή προσβολή και πεθαίνει. Στις τελευταίες του στιγμές σκύβουν δυο νέοι από πάνω του και τον ρωτούν πού μένει και αυτός απαντά στα ελληνικά: «Στο Μαρούσι». Τα δυο διηγήματα της Ζέη, παρόλο που δεν έχουν τις πολιτικές προεκτάσεις που θα επεξεργαστεί αργότερα στην *Αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα* (1987), με λιτά μέσα και σε ελάχιστες σελίδες κατορθώνουν να αναδείξουν το προ-

σωπικό δράμα μιας μεγάλης μερίδας προσφύγων. Το αίσθημα της νοσταλγίας, το οποίο κυριαρχεί στο δεύτερο διήγημα, εμφανίζεται για πρώτη φορά· στα δυο προηγούμενα μυθιστορήματα, η έμφαση ήταν στις δυσκολίες προσαρμογής ενώ ο επαναπατρισμός τα πρώτα χρόνια φαινόταν τόσο αδύνατος που δεν έμεναν περιθώρια για νοσταλγία.

Καθώς από τις αρχές της δεκαετίας του '60 επαναπατριζονται όλο και περισσότεροι πρόσφυγες (η Αλεξίου το 1962, η Ζέη και η Αξιώτη το 1964), το κέντρο βάρους στα ενδιαφέροντα των προσφύγων συγγραφέων μετατοπίζεται από τη ζωή στην εξορία στα προβλήματα του επαναπατρισμού. Η ζωή στην εξορία μπορεί τώρα να γίνει αντικείμενο στοχαστικότερης επεξεργασίας, καθώς μεσολαβούν η σχετική αποστασιοποίηση και ο απεγκλωβισμός από τον κομματικό έλεγχο αν και, φυσικά, τα ηθικά και πολιτικά διλήμματα δεν λείπουν ποτέ από τους πρόσφυγες, ακόμη και μετά τον επαναπατρισμό τους. Το πρώτο έργο που κάνει λόγο για τις δυσκολίες του επαναπατρισμού είναι ένα μυθιστόρημα το οποίο αφηγείται μια εμπειρία όμοια, αλλά ταυτόχρονα διαφορετική: την εμπειρία των σλαβομακεδόνων πολιτικών προσφύγων. Το μυθιστόρημα του Τάσκο Γκεοργκίεφσκι *Το κόκκινο άλογο* εκδόθηκε στα σερβοκροατικά το 1975, αλλά μεταφράστηκε στα ελληνικά μόλις το 1998, στις εκδόσεις Φιλίστωρ. Ο συγγραφέας γεννήθηκε στο χωριό Κερασιά (Κροντσέλοβο) της Έδεσσας, παιδί έντεκα ετών πέρασε τα σύνορα στον Εμφύλιο, έμεινε στη Βοϊβοδίνα ένα διάστημα και κατόπιν εγκαταστάθηκε οριστικά στα Σκόπια, όπου σπούδασε και έγινε ένας από τους γνωστότερους συγγραφείς της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Άρα, για τον ίδιο τον συγγραφέα δεν υφίσταται επαναπατρισμός. Ο ήρωας του μυθιστορήματος, σλαβομακεδόνας μαχητής του Δημοκρατικού Στρατού, διηγείται σε πρωτοπρόσωπη

αφήγηση την πορεία των προσφύγων από την Αλβανία, με πλοίο και τρένο, στην Τασκένδη και τη ζωή του εκεί ως πρόσφυγα. Απομακρύνεται από το Κόμμα γιατί αδιαφορεί για τις ενδοκομματικές συγκρούσεις, αλλά δεν συμεριζείται ούτε τις εθνοτικές επιδιώξεις των άλλων σλαβομακεδόνων προσφύγων. Αισθάνεται ότι οι Έλληνες πρόσφυγες κακοβλέπουν τους Σλαβομακεδόνες, απομονώνεται από όλους και, παρόλο που ζει με μια Ρωσίδα η οποία τον αγαπά, δεν παύει να υποφέρει από αίσθημα νοσταλγίας για το χωριό του (κάπου κοντά στην Έδεσσα) και τις τρεις, ορφανές από μητέρα, κόρες που άφησε πίσω. Τελικά ο ήρωας κατορθώνει, υπογράφοντας προς τις ελληνικές αρχές μια δήλωση αποκήρυξης του κομμουνισμού, να επαναπατριστεί. Το υπόλοιπο μισό του μυθιστορήματος αναφέρεται στις τρομερές δυσκολίες που συνάντησε στο γυρισμό του, καθώς τα τραύματα του Εμφυλίου που ήταν ακόμη νωπά στο χωριό, αλλά και το τραύμα της πατρικής εγκατάλειψης που κουβαλούσαν οι κόρες του, δεν επέτρεπαν την ουσιαστική επανασύνδεση και τη γαλήνη. Ο ήρωας βασανίζεται μερικά χρόνια να ξαναφτιάξει τη ζωή του, αλλά πεθαίνει νικημένος από τα αδιέξοδα.

Με αυτό το πρώιμο μυθιστόρημα, το οποίο φυσικά δεν έγινε γνωστό στην Ελλάδα, γι' αυτό και δεν συνδέεται άμεσα με την υπόλοιπη σχετική συγγραφική παραγωγή, περνάμε σε ένα διαφορετικό αφηγηματικό κλίμα. Η προγραμματική αισιοδοξία δίνει τη θέση της στο σκεπτικισμό, τον προσωπικό διχασμό, το αίσθημα του κενού, το αδύνατον της επιστροφής.

Μετά τα διηγήματα της Ζέη δημιουργείται ένα μεγάλο χρονικό κενό, το οποίο εξηγείται ίσως με το μούδιασμα της δικτατορίας, για να φτάσουμε στη δεκαετία του '80, στους μαζικούς επαναπατρισμούς και τη νέα φάση της σχετικής λογοτεχνικής παραγωγής, η οποία ξεκινάει συμβολικά με το μυθιστόρημα του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου *Μικρό όργανο για τον επανα-*

πατρισμό (Κέδρος, 1980). Όπως το λέει και ο τίτλος του, το θέμα είναι ο επαναπατρισμός. Ο συγγραφέας τον προσεγγίζει ως διαδικασία που φέρνει στο φως απωθημένα, φόβους, σκοτεινά σημεία του παρελθόντος και αντιφατικά συναισθήματα: όταν επιτέλους γίνεται κατορθωτός, το συναίσθημα που επικρατεί και στους ίδιους τους επαναπατριζόμενους και σ' αυτούς που τους υποδέχονται στην Ελλάδα, είναι το συναίσθημα του μετέωρου και του κενού. Η δράση εκτυλίσσεται ταυτόχρονα στην Αθήνα και στη Μόσχα. Στην Αθήνα ο ήρωας κινεί τις διαδικασίες για να επαναπατριστεί ο αγαπημένος του φίλος, που είναι πολιτικός πρόσφυγας στη Μόσχα. Το εύρημα αυτό πετυχαίνει να δείξει τις δυο βασικές οπτικές γωνίες του επαναπατρισμού, τη γωνία των πολιτικών προσφύγων και τη γωνία των δικών τους ανθρώπων στην Ελλάδα. Οι ήρωες πολιτικοί πρόσφυγες του Αλεξανδρόπουλου, τόσο σ' αυτό το μυθιστόρημα όσο και στο τελευταίο του, που τιτλοφορείται *Στο όριο* (Ελληνικά Γράμματα, 2003), είναι διανοούμενοι που ήρθαν σε ρήξη με το Κόμμα και τις συνήθειες πολιτικές πρακτικές του χώρου των πολιτικών προσφύγων. Το τελευταίο του, ωστόσο, μυθιστόρημα θα το δούμε στο τέλος αυτού του κεφαλαίου.

Πολύ ενδιαφέρον έχει η απόδοση της προσφυγικής εμπειρίας μέσα από τα παιδικά μάτια, όπως φαίνεται στη νουβέλα του Μιχάλη Γκανά *Μητριά πατρίδα* (Κείμενα, 1981). Ο Γκανάς γεννήθηκε στο χωριό Τσαμαντά Θεσπρωτίας το 1944 και το 1948 βρέθηκε στην Αλβανία και μετά στην Ουγγαρία μαζί με την οικογένειά του. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1954, σε ηλικία δέκα χρόνων. Άρα, η εμπειρία της προσφυγιάς είναι γι' αυτόν μια εμπειρία της τρυφερότητας, παιδικής του ηλικίας και αυτό ακριβώς βγαίνει στην αυτοβιογραφική του αφήγηση.¹ Το πρώ-

το μέρος του βιβλίου αναφέρεται στη ζωή στην εξορία (κυρίως στο χωριό Μπελογιάννης της Ουγγαρίας) ενώ το δεύτερο στις δυσκολίες προσαρμογής μετά τον επαναπατρισμό. Η πρωτοπρόσωπη αφήγηση στη νουβέλα του Γκανά είναι σπαρακτική στην απλότητα και τη λιτότητά της. Η προσφυγική εμπειρία αποδίδεται στα πιο ουσιαστικά σημεία της, όπως τα προσλαμβάνουν τα παιδιά: η διάλυση της οικογένειας (τα παιδιά με τη μάνα έχουν γίνει πρόσφυγες, ο πατέρας έχει μείνει στην Ελλάδα), η σκληρή δουλειά της μητέρας στην εξορία, που δεν επιτρέπει να βλέπει τα παιδιά της αρκετά, η νοσταλγία και η έντονη επιθυμία για επιστροφή, αλλά και η φτώχεια της οικογένειας όταν επαναπατριζεται, οι δυσκολίες των παιδιών στο ελληνικό σχολείο και οι προκαταλήψεις των δασκάλων για τα προσφυγόπουλα.

Πάνω από είκοσι χρόνια αφότου επαναπατρίστηκε, η Ζέη μας έδωσε το μυθιστόρημα *Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα* (Κέδρος, 1987) το οποίο θεωρώ το αρτιότερο αυτού του κεφαλαίου. Η αφηγηματική τεχνική του είναι περίπλοκη, καθώς τις σκηνές της Κατοχής, του Εμφυλίου και της πολιτικής εξορίας στην Τασκένδη και στη Μόσχα τις αφηγείται η ηρωίδα με πρωτοπρόσωπη αφήγηση ενώ στις σκηνές του παρόντος της, που είναι μια άλλη πολιτική εξορία, αυτή τη φορά στο Παρίσι κατά την περίοδο της δικτατορίας, η αφήγηση είναι τριτοπρόσωπη, εστιασμένη πάλι στην ηρωίδα. Πρόκειται για ένα μυθιστόρημα

φικό του στοιχείο δεν αρκεί, κατά τη γνώμη μου, για να το εντάξουμε, μαζί με την *Αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα* της Ζέη στη λογοτεχνία των ντοκουμέντων, όπως υποστηρίζει η Κωνσταντίνα Ευαγγέλου, «Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των πολιτικών προσφύγων στη λογοτεχνία. Τα έργα *Μητριά πατρίδα* του Μ. Γκανά και *Η αρραβωνιαστικιά του Αχιλλέα* της Αλκ. Ζέη», στο *Το όπλο παρά πόδα*, ό.π., σ. 267-278.

¹ «Πεζογράφημα» το χαρακτηρίζει ο ίδιος: το έντονα αυτοβιογρα-

συνθετικό, καθώς τοποθετεί την προσφυγική εμπειρία σε ένα ιστορικό πλαίσιο ευρύτερο, που είναι και το πλαίσιο στο οποίο πραγματικά ανήκει, και το οποίο δεν είναι άλλο από τις ιστορικές περιπέτειες της Αριστεράς από την Κατοχή έως και τη δικτατορία. Είναι συνθετικό, επίσης, γιατί η έμφαση δίνεται στη διαπλοκή της προσωπικής ζωής με τις πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές,¹ στις στάσεις ζωής μιας ποικιλίας ανθρωπινων τύπων της Αριστεράς και στις σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους, σχέσεις όλων των ειδών: ανδρών-γυναικών, σχέσεις συντρόφων, σχέσεις των ατόμων με το Κόμμα, σχέσεις των ελλήνων πολιτικών προσφύγων με τους Ρώσους, σχέσεις των δογματικών με τους ανανεωτές, σχέσεις των διανοουμένων με τους εργάτες. Η νοσταλγία για την πατρίδα δίνεται με έναν τρόπο απλό, καθόλου εθνολατρικό, ως νοσταλγία για τα αγαπημένα πρόσωπα και την παρελθούσα εμπειρία, ως διεκδίκηση του προσωπικού χώρου και χρόνου. Η ζωή των προσφύγων στο μυθιστόρημα αυτό αποκτά μια αισθητική διάσταση, καθώς επενδύεται με χρώματα, γεύσεις, μυρωδιές, χωρίς, ωστόσο, να παραβλέπονται τα πολιτικά διακυβεύματα. Είναι το πρώτο μυθιστόρημα εξάλλου που τολμά να μιλήσει για τις βίαιες ενδοκομματικές συγκρούσεις στην Τασκένδη το 1955. Τις αντιμετώπιζει από την ανθρώπινη και την ηθική τους πλευρά, χωρίς να εμβραθύνει στις πολιτικές αιτίες, αλλά και αυτό είναι ένα μεγάλο βήμα μετά την πολύχρονη σιωπή. Ο αναγνώστης έχει

¹ Όπως σημειώνει ο Δημοσθένης Κούρτοβικ, «κανένας άλλος Έλληνας λογοτέχνης δεν έχει αντιπαραθέσει τόσο ριζικά την ανθρώπινη υπόσταση του ήρωά του στο ρόλο που του έταξε να παίξει η Ιστορία (ή οι περιστάσεις)», στη βιβλιοκρισία του «Η επαναστατική ηθική και το ήθος της επανάστασης», *Σχολιαστής*, 23 Δεκεμβρίου 1987, τώρα και στον τόμο του ίδιου, *Ημεδαπή εξορία*, Αθήνα, Ορεγα, 1991, σ. 91.

στο τέλος μια γλυκόπικρη γεύση για την προσφυγική ζωή η οποία με τη σειρά της έχει περάσει στο χώρο της νοσταλγίας και της ανάμνησης.

Είναι φανερό πως καθώς περνούν τα χρόνια η προσφυγική εμπειρία μετουσιώνεται λογοτεχνικά σε διαφορετικών ειδών έργα, που χρησιμοποιούν μια ποικιλία αφηγηματικών τρόπων και κατορθώνουν έτσι να προσδώσουν συναισθηματικές αποχρώσεις στη ζωή στην υπερρορία. Τη σκυτάλη παίρνουν συγγραφείς όπως ο Χρήστος Χαρτοματσίδης, ο οποίος γεννήθηκε στη Σόφια το 1954 από γονείς πολιτικούς πρόσφυγες, σπούδασε ιατρική, έγραψε και εξέδωσε πεζογραφήματα στα βουλγαρικά και, μετά τον επαναπατρισμό του στις αρχές της δεκαετίας του '80, έχει καταγραφεί ως ένας αξιόλογος εκπρόσωπος της ελληνικής πεζογραφίας. Στα έργα του έχουμε επομένως και πάλι, μετά τη *Μητριά πατρίδα*, την οπτική γωνία ενός παιδιού, αλλά τώρα με μια πιο ελαφριά, ειρωνική έως περιπαικτική διάθεση. Στη συλλογή διηγημάτων *Το παλιό κτίριο* (Νεφέλη, 1991), έξι διηγήματα αναφέρονται στην καθημερινή ζωή των πολιτικών προσφύγων στη Σόφια. Οικιστικές δυσκολίες σε ένα φοιτητικό κοινόβιο, πολιτισμικές διαφορές με τους ντόπιους στις περιπτώσεις των μεικτών γάμων, σκληρές συμβατικού πολιτικού ενθουσιασμού σε κομματικά τραπέζια, ερωτικές ατασθαλίες και λαθρεμπόριο των ελλήνων προσφύγων δίνονται μέσα σε ένα κλίμα κριτικό, ελαφρώς ειρωνικό, αλλά όχι και πλήρως αποστασιοποιημένο.¹

Ο Χαρτοματσίδης δίνει χιουμοριστικές και σατιρικές νότες

¹ Βλ. βιβλιοκρισία της Μάρης Θεοδοσοπούλου, «Ο θείος από την Τασκένδη», *Η Εποχή*, 10 Μαΐου 1992, τώρα και στον τόμο της ίδιας, *Εποχικά. Κείμενα για νεότερους πεζογράφους*, Νεφέλη, 1999, σ. 152-156.

στο κλίμα αυτό στο μυθιστόρημά του *Οι περιπέτειες του Μπρέγκα* (Πατάκης, 2000).¹ Η τριτοπρόσωπη αφήγηση είναι εστιασμένη στον νεαρό ήρωα Μπρέγκα, τον οποίο παρακολουθεί από τη στιγμή της γέννησής του στη Σόφια μέχρι την ενηλικίωση και το γάμο του στην Ελλάδα. Παρουσιάζει μια προσφυγική οικογένεια κομματικά νομοταγή, με λαϊκή κουλτούρα, που έχει ρυθμίσει τη ζωή της σύμφωνα με τις κομματικές επιταγές και συνήθειες και δεν έχει ούτε ιδιαίτερα προβλήματα ούτε ιδιαίτερες ανησυχίες. Είναι χαρακτηριστικό πως οι πολιτικοί πρόσφυγες παρουσιάζονται να προβληματίζονται πολιτικά μετά το 1974, όταν ανεβαίνουν στη Σόφια τα παιδιά της ΚΝΕ και εντυπωσιάζονται με το πάθος και τον ενθουσιασμό τους. Έως τότε αντιμετώπιζαν την πολιτική δράση ως μια επίσημη/κρατική ασχολία. Ο συγγραφέας διακωμωδεί την καθημερινή ζωή τους, αλλά μέσα από τις κωμικές σκηνές ο υποψιασμένος αναγνώστης αντιλαμβάνεται τις υπερβολές και τις στρεβλώσεις του καθεστώτος.² Το μυθιστόρημα γίνεται πολύ πιο σοβαρό και πικρό στο τελευταίο μέρος του, όταν η προσφυγική οικογένεια επαναπατριάζεται και έρχεται αντιμέτωπη με τις νοοτροπίες της καταναλωτικά προσανατολισμένης Ελλάδας ενώ

¹ Ο Χαρτοματσίδης είχε γράψει προηγουμένως και ένα άλλο μυθιστόρημα, στα βουλγαρικά, το οποίο μετέφρασε και εξέδωσε στα ελληνικά: *Κιθαρίστας σε ταβέρνα*, Αθήνα, Πατάκης, 1996. Εκτυλίσσεται στην κομμουνιστική Βουλγαρία με βούλγαρους ήρωες χωρίς να γίνεται καμιά μνεία στους έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες.

² Η Μάρη Θεοδοσοπούλου χαρακτήρισε το μυθιστόρημα «παρωδία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού». Ο χαρακτηρισμός είναι εύστοχος, με την επιφύλαξη ότι δεν αφορά το μυθιστόρημα στο σύνολό του. Βλ. Μ. Θεοδοσοπούλου, «Εντεύθεν του παραπετάσματος», «Βιβλία», *Το Βήμα*, 2 Σεπτεμβρίου 2001, σ. 21.

αισθάνεται, για πρώτη φορά, και την αστοργία του Κόμματος. Η μεγάλη κρίση, ωστόσο, και ο διχασμός ανάμεσα στα μέλη της, ξεσπά μετά το 1989, με την κατάρρευση των σοσιαλιστικών καθεστώτων, όταν κάποιοι αντιλαμβάνονται τις ψευδαισθήσεις που τους έτρεφαν ενώ άλλοι μένουν ιδεολογικά αμετακίνητοι, μη ξέροντας τι να πιστέψουν. Ο ήρωας, παρόλο που είναι νέος, αισθάνεται πολύ δεμένος με το «σοσιαλιστικό» παρελθόν του και τονίζει πως η μόνη ταυτότητα που του ταιριάζει είναι αυτή του πρόσφυγα. Το μυθιστόρημα του Χαρτοματσίδα αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην εκδίπλωση της λογοτεχνικής εικόνας των προσφύγων, πρώτον διότι δίνει την οπτική γωνία της δεύτερης γενιάς και τον τρόπο που προσέλαβαν τα μέλη της την αλλαγή του 1989 και δεύτερον γιατί με τους αφηγηματικούς τρόπους του φωτίζει τη ζωή των προσφύγων με ένα φως πιο χρωματιστό, αλλά όχι και λιγότερο τραγικό.

Το τελευταίο μυθιστόρημα ενός από τους επιφανέστερους συγγραφείς της υπερορίας, του Αλεξανδρόπουλου, δίνει κάποιες σπαρακτικές πινελιές στο έργο του, αλλά και στην εμπειρία των πολιτικών προσφύγων που αναπαριστά. Είναι ένα έργο που έχουμε ήδη συναντήσει, και το οποίο μας προετοιμάζει κατά κάποιο τρόπο για το επόμενο μυθιστόρημα αυτού του κεφαλαίου. Στο μυθιστόρημα, λοιπόν, *Στο όριο* (2003) ο συγγραφέας χρησιμοποιεί, όχι και τόσο πετυχημένα, περιπλοκές αφηγηματικές τεχνικές για να δώσει συνθετικά και «εκ των υστέρων» (από την οπτική γωνία δηλαδή της δύσης του βίου) τη ζωή ενός ηλικιωμένου ζευγαριού πολιτικών προσφύγων. Ο αφηγητής, ομοϊδεάτης και φίλος του ζευγαριού, πολιτικός πρόσφυγας και ο ίδιος, αναμειγνύει τις προσωπικές του εμπειρίες με τις εμπειρίες των ηρώων του. Οι ήρωες είναι διανοούμενοι, έζησαν στη Σοβιετική Ένωση και ανέπτυξαν σταδιακά

μια κριτική στάση απέναντι στο καθεστώς: στάση την οποία πλήρωσαν με πίσωπλάτα μαχαιρώματα από τους συντρόφους, διώξεις, εκτοπίσεις σε στρατόπεδα καταναγκαστικών έργων και, βέβαια, πλήρη κατάρρευση του αρχικού σοσιαλιστικού οράματος. Το κλίμα που κυριαρχεί είναι ζοφερό, σκοτεινό, γεμάτο από καχυποψία και παραλογισμό. Όπως τονίζει ο Κ. Γ. Παπαγεωργίου σε κριτική του, «η ψυχική και συναισθηματική εμπλοκή του [του αφηγητή] σε “εκείνες τις εποχές” δεν τον εμποδίζει, ωστόσο, να είναι νηφάλιος: απεναντίας τον βοηθάει να είναι όσο χρειάζεται διαβρωτικός, υποσκαπτικός της όποιας “ιστορικής αλήθειας”, ανεξάρτητα από το ποιος την κραδαίνει και την επικαλείται. Γιατί η “ιστορική αλήθεια” είναι, εν τέλει, μια άλλη εξουσία, “χειρότερη από την κρατική”». ¹ Είναι φανερό πως μ’ αυτό το βιβλίο θίγεται και το τελευταίο απαγορευμένο θέμα, εκείνο των πολιτικών διώξεων των προσφύγων οι οποίοι ακολούθησαν τη μοίρα των υπολοίπων διαφωνούντων στα κομμουνιστικά καθεστώτα. Ιδιαίτερη σημασία έχει, ωστόσο, ότι η πλήρης απομυθοποίηση και η πίκρα και απογοήτευση που αυτή συνεπάγεται πραγματώνονται λογοτεχνικά από έναν συγγραφέα που πέρασε διαδοχικά από όλες τις δυνατές θέσεις ενός πολιτικού πρόσφυγα (το όραμα, τον αγώνα, τη συμμόρφωση με τις κομματικές επιλογές στην υπερορία, τη στράτευση των λογοτεχνικών του δυνάμεων στο ιδανικό της σοσιαλιστικής αλλαγής), για να φτάσει Στο όριο.

Παρόμοια ήταν και η πορεία ενός άλλου συγγραφέα της υπερορίας, του Αλέξη Πάρνη. Την ώρα που γράφονταν αυτές οι γραμμές εκδόθηκε το μυθιστόρημά του *Η Οδύσεια των διδύμων* (Καστανιώτης 2009). Θίγει τα ίδια θέματα με τον Αλε-

¹ Κώστας Γ. Παπαγεωργίου, «Η εξουσία της “ιστορικής αλήθειας”», «Βιβλιοθήκη», *Ελευθεροτυπία*, 5 Σεπτεμβρίου 2003.

ξανδρόπουλο, με διαφορετικές, όμως, αφηγηματικές τεχνικές και σε διαφορετικό ιδεολογικό και συναισθηματικό κλίμα. Τόσο πολλά χρόνια μετά, η προσφυγική εμπειρία έχει διαμεσο-λαβηθεί πολλάκις, έχει γίνει αντικείμενο πολύχρονης επεξεργασίας. Ας δούμε πρώτα κάποια βιογραφικά στοιχεία του Αλέξη Πάρνη (ψευδώνυμο του Σωτήρη Λεωνιδάκη). Γεννήθηκε το 1924 στον Πειραιά και ζει στην Αθήνα. Πολύ νέος μπήκε στην Αντίσταση και στον ΕΛΑΣ, τραυματίστηκε στα Δεκεμβριανά και κατόπιν, αφού πέρασε από το Μπούλκες, συμμετείχε στον Εμφύλιο ως πολεμικός ανταποκριτής της εφημερίδας *Προς τη Νίκη*. ¹ Στην υπερορία ήταν από τους επιφανείς συγγραφείς και εξέδωσε ποιητικές συλλογές και θεατρικά έργα. Σπούδασε στο Λογοτεχνικό Πανεπιστήμιο Μαξίμ Γκόρκου της Μόσχας και συνδέθηκε με τον Μπορίς Πάστερνακ και τον Ναζίμ Χικμέτ. Το 1955 βραβεύτηκε με το παγκόσμιο βραβείο ποίησης στο Φεστιβάλ Βαρσοβίας για το επικό του ποίημα «Μπελογιάννης». Το 1960 το θεατρικό του έργο «Το νησί της Αφροδίτης», που αναφέρεται στον Κυπριακό Αγώνα, γνώρισε μεγάλη επιτυχία η οποία του έδωσε το εισιτήριο του επαναπατρισμού το 1963. Μετά τον επαναπατρισμό του έγραψε κυρίως μυθιστορήματα. Τα κυριότερα είναι: *Λεωφόρος Πάστερνακ* (Λαδιάς, 1970), *Μια Πράγα στον καθένα* (αυτοέκδοση, 1972), *Ο κινηματίας* (αυτοέκδοση, 1972) κ.ά. τα οποία στη δεκαετία του '80 εκδόθηκαν από την Εστία. Τα δυο πρώτα εκτυλίσσονται στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, στη Μόσχα και το

¹ Με αφορμή την έκδοση του βιβλίου του δημοσιεύτηκε στον Τύπο συνέντευξή του στον Αποστόλη Φωτιάδη, «Είχα χρέος να εξιστορήσω την εποχή μου», *Η Καθημερινή*, 25 Οκτωβρίου 2009. Βλ. και παρουσίαση του βιβλίου από τη Μικέλα Χαρτουλάρη, «Θηριώδεις και ανθρώπινοι», «Βιβλιοδρόμιο», *Τα Νέα*, 31 Οκτωβρίου 2009.

Λένινγκραντ το πρώτο, στην Πράγα το δεύτερο, και μιλούν για τη ζωή των αντιφρονούντων: διώξεις, εκτοπίσεις, θάνατοι, ψυχιατρεία· παρουσιάζεται ένα διεφθαρμένο καθεστώς που δημιουργεί στους πολίτες ασφυκτικές έως παρανοϊκές συνθήκες ζωής και εργασίας. Το τρίτο εκτυλίσσεται στην Ελλάδα, τις παραμονές του πραξικοπήματος των συνταγματαρχών, και έχει σατιρικό, μηδενιστικό χαρακτήρα αφού όλοι, τόσο οι εθνικόφρονες αξιωματικοί όσο και οι κομμουνιστές, γίνονται αντικείμενο ειρωνείας και σάτιρας. Είναι χαρακτηριστικό πως από τα μυθιστορήματα που έγραψε στην Ελλάδα ο Πάρνης, απουσιάζουν εντελώς οι πολιτικοί πρόσφυγες, γι' αυτό και δεν γίνεται ιδιαίτερος λόγος εδώ γι' αυτά. Τα έργα του δεν στερούνται λογοτεχνικών αρετών, αλλά η εντυπωσιακή ιδεολογική του μεταστροφή φαίνεται ότι προκάλεσε αμηχανία στην κριτική, η οποία δεν ασχολήθηκε με το έργο του.

Το πρώτο που θα πρέπει να σημειώσουμε σχετικά με το νέο του βιβλίο είναι πως σπουδαίο κίνητρο για τη συγγραφή του είναι η υπεράσπιση –και δικαίωση– του Νίκου Ζαχαριάδη, ο οποίος εμφανίζεται στο μυθιστόρημα. Ο Πάρνης υπήρξε προσωπικός του φίλος, δεν τον αποκήρυξε ποτέ μετά το 1956, πέφτοντας ο ίδιος σε δυσμένεια, αλληλογράφησε μαζί του στην περίοδο 1956-1961 και πιστεύει, όπως λέει σε πρόσφατη συνέντευξη, πως «ο Ζαχαριάδης, σε αντίθεση με πολλούς άλλους, ήταν απλά συνεπής σε αυτά που πίστεψε μέχρι το τέλος. Ήθελε μια Ελλάδα απαλλαγμένη από κάθε ξένη εξάρτηση, πράγμα που δεν διαπραγματεύτηκε ούτε με τους Σοβιετικούς... Ποιος άλλος σύγχρονος Έλληνας πολιτικός έχει μείνει 25 χρόνια φυλακή; Ακόμα κι αν έχεις κάνει όλα τα λάθη του κόσμου δεν σημαίνει κάτι αυτό;»¹ Είναι προφανές πως η καθαίρεση

¹ Η Καθημερινή, ό.π.

του Ζαχαριάδη και οι διώξεις των ζαχαριαδικών που ακολούθησαν ήταν το κρίσιμο γεγονός για τη συνειδησιακή πορεία του Πάρνη. Η Οδύσσεια των διδύμων είναι ένα μυθιστόρημα-ποταμός 900 περίπου σελίδων. Για να το προσεγγίσουμε, θα πρέπει πρώτα να δώσουμε κάποια βασικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής του. Αποτελείται από δέκα τιτλοφορημένα μέρη, το καθένα από τα οποία περιλαμβάνει αριθμημένα κεφάλαια. Κάθε κεφάλαιο έχει στην αρχή του μια ένδειξη τόπου και χρόνου. Οι ενδείξεις αυτές δίνουν το χρονικό και τοπικό πλαίσιο της αφήγησης. Έτσι, το πρώτο κεφάλαιο ξεκινάει στη Μόσχα το 1951 και το τελευταίο τελειώνει στη Σιβηρία και στη Μόσχα το 1959. Ενδιάμεσα, οι τόποι της αφήγησης είναι η Τασκένδη, η Σιβηρία, αλλά και η Αθήνα ενώ πολλές εμβόλιμες αφηγήσεις αναμνήσεων αφορούν τις μάχες του Εμφυλίου στον Γράμμο, αλλά και τα Δεκεμβριανά. Χρονικά, η αφήγηση γνωρίζει μια πύκνωση στο διάστημα 1954-1956 ακριβώς επειδή για το βιβλίο στο σύνολό του τα πιο κρίσιμα γεγονότα είναι όσα ακολούθησαν το θάνατο του Στάλιν: η αλλαγή της ηγεσίας στο ΚΚΣΕ, η προετοιμασία των αλλαγών στο ΚΚΕ, οι κομματικές συγκρούσεις στην Τασκένδη το 1955 και η καθαίρεση του Ζαχαριάδη στην 6η Ολομέλεια το 1956.

Κεντρικός χαρακτήρας του μυθιστορήματος είναι ο Γιάννης Καστρινός, ο οποίος ταυτίζεται μόνον εν μέρει με τον συγγραφέα, περισσότερο στον τρόπο σκέψης και στο αξιακό σύστημα που αντιπροσωπεύει παρά σε βιογραφικές λεπτομέρειες. Ο Καστρινός είναι πρώην αντάρτης ο οποίος στην αρχή του μυθιστορήματος υποφέρει από τις συνέπειες ενός σοβαρού τραυματισμού στο κεφάλι, στις μάχες του Γράμμου. Είναι μορφωμένος, απόφοιτος Γυμνασίου με πατέρα καθηγητή φιλόλογο, ο οποίος του έδωσε μια ανθρωπιστική παιδεία. Θέλει, μόλις τακτοποιήσει τα ζητήματα της υγείας του, να σπουδάσει στο πα-

νεπιστήμιο. Έχει ήδη προλάβει να παντρευτεί μια συναγωνίστριά του, τη Σφέτα, σλαβομακεδονικής καταγωγής, η οποία τον έσωσε όταν τραυματίστηκε στη μάχη, και έχουν αποκτήσει έναν γιο, τον δίχρονο Λεωνίδα. Ζουν στην Τασκένδη, αλλά το μυθιστόρημα ξεκινάει στη Μόσχα επειδή ο Καστρινός βρίσκεται εκεί για εγχείριση και αποθεραπεία, που κρατάει περίπου δυο χρόνια, διάστημα το οποίο του δίνει την ευκαιρία να δημιουργήσει διάφορες γνωριμίες με ρώσους διανοούμενους, λόγω της εμπλοκής του στις ελληνικές εκπομπές του ραδιοφώνου· τα πρόσωπα αυτά θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη του μυθιστορήματος. Η αφήγηση είναι τριτοπρόσωπη, εστιασμένη συνήθως στον Καστρινό, αλλά και στους άλλους κύριους ήρωες, ρεαλιστική, ευθύγραμμη κατά κανόνα, αλλά διακόπτεται από παρεκβάσεις, οι οποίες είναι είτε αναμνήσεις του Καστρινού από την προηγούμενη ζωή του στην Ελλάδα είτε εγχειρισμένες διηγήσεις άλλων ηρώων, σε εισαγωγικά. Οι παρεκβάσεις αυτές αφορούν: α) επεισόδια από τον Εμφύλιο β) διαδικασίες και εξελίξεις στα ανώτατα κομματικά κλιμάκια με έμφαση σε επεισόδια όπου πρωταγωνιστεί ο Ζαχαριάδης – σε ό,τι αφορά τον τελευταίο, αναφέρονται πολλές λεπτομέρειες της προσωπικής του ζωής, τις οποίες ο συγγραφέας γνωρίζει μάλλον από τη σχέση που διατηρούσε μαζί του γ) ιστορίες που διηγούνται οι σοβιετικοί ήρωες είτε για τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, είτε για τις σταλινικές διώξεις που αποκαλύπτονται μετά το θάνατο του Στάλιν δ) διπλωματικά επεισόδια γύρω από τις σχέσεις της ΕΣΣΔ με τους συμμάχους της, όπως η σύγκρουση Τίτο-Στάλιν και η σοβιετική κατασκοπεία στη Γιουγκοσλαβία, αλλά και διπλωματικό παρασκήνιο γύρω από τις σχέσεις της ΕΣΣΔ με τις ελληνικές μετεμφυλιακές κυβερνήσεις, με έδρα την σοβιετική πρεσβεία στην Αθήνα. Εμβόλιμα παρατίθενται επίσης ντοκουμέντα (κομματικά έγγραφα, επι-

στολές, αποσπάσματα από άρθρα εφημερίδων), ιδιαίτερος μακροσκελής μερικές φορές, που επιδιώκουν να δώσουν την επιθυμητή τεκμηρίωση. Η σύμπλεξη των ντοκουμέντων με την αφήγηση είναι άτεχνη και δείχνει μάλλον την πρόθεση του συγγραφέα παρά έχει ουσιώδη επίδραση στον αναγνώστη ενώ μπορεί να γίνει και ιδιαίτερος κουραστική. Καταλαβαίνει κανείς ότι μέσα από μια τέτοια ποικιλία τύπων, ηρώων, ιστορικών γεγονότων, αλλά και μυθοπλαστικών επεισοδίων, σχηματίζεται μια τεράστια τοιχογραφία, που επιδιώκει να καλύψει τις ιστορικές, πολιτικές, αλλά και συνειδησιακές και ανθρωπίνες περιπέτειες του αριστερού κινήματος, του ελληνικού πρωτίστως, στη σύμπλοκή του, όμως, με τους σοβιετικούς και τους άλλους γείτονες.

Απ' άκρη σ' άκρη του βιβλίου αποκαλύπτεται η διαφθορά του σοβιετικού συστήματος και του σταλινισμού, αλλά καυτηριάζεται και η εξουσιαστική δομή του Κόμματος, ελληνικού και σοβιετικού. Ο Ζαχαριάδης παρουσιάζεται ανεξάρτητος και ηθικά ακέραιος μέσα σ' αυτόν τον ιστορικό ορυμαγδό ενώ αυτοί που τον ανέτρεψαν παρουσιάζονται διεφθαρμένοι και υποτελείς στη σοβιετική καθοδήγηση. Είναι σχεδόν συγκλονιστικές οι σκηνές ηθικού ξεπεσμού και τρυφηλότητας τόσο των σοβιετικών αξιωματούχων όσο και των ελληνικών κομματικών στελεχών είτε περιγράφονται συσκέψεις και πολιτικές διεργασίες είτε σκηνές της ιδιωτικής ζωής. Ο παραλογισμός του κομμουνιστικού συστήματος αναδεικνύεται σταδιακά, μέσα από τις περιπέτειες του Καστρινού ο οποίος, υπερασπιζόμενος συντρόφους του που διώκονται με διάφορες αφορμές, πέφτει σε δυσμένεια, οι σπουδές του ματαιώνονται, υποβιβάζεται σε χειρωνακτικές εργασίες και, προς το τέλος του βιβλίου, επειδή ανήκει φανερά στους ζαχαριαδικούς και συμμετέχει σε κάποιες δράσεις, εξορίζεται σε στρατόπεδο καταναγκαστικών έρ-

γων στη Σιβηρία ενώ από τις στενοχώριες η υγεία της γυναίκας του κλονίζεται και πεθαίνει. Τελικά εμφανίζεται ένας από μηχανής θεός στο πρόσωπο ενός έλληνα εφοπλιστή με στενές οικονομικές σχέσεις με τους σοβιετικούς, ο οποίος τυγχάνει συγγενής ενός συντρόφου του Καστρινού, εξόριστου και αυτού στη Σιβηρία, και ο οποίος διασώζει αρχικά τον συγγενή του ενώ ο τελευταίος, αφού τακτοποιείται, κατορθώνει να διασώσει και τον Καστρινό, εκφράζοντας έτσι την ευγνωμοσύνη του για τη συμπαράσταση που κάποτε έλαβε από αυτόν. Ο Καστρινός επιστρέφει στην Τασκένδη κοντά στον γιο του.

Πώς κρίνει, πώς σταθμίζει κανείς ένα τέτοιο μυθιστορηματοαπόταμο, το οποίο γράφτηκε από έναν πολιτικό πρόσφυγα ως εκπλήρωση ενός χρέους προς τους συντρόφους του, προς τα ίδια του τα βιώματα, τόσο πολλά χρόνια αργότερα; Υπάρχουν πολλές πλευρές από τις οποίες μπορεί να το δει κανείς. Πρώτα πρώτα ως προς τη λογοτεχνική του αξία. Όπως σημείωσα και παραπάνω, ο Πάρνης διαθέτει λογοτεχνικές αρετές, αφηγηματική άνεση, αξιολογή πλοκή, suspense, τις οποίες είχε αποδείξει και στα υπόλοιπα μυθιστορήματα που έγραψε μετά τον επαναπατρισμό του. Ωστόσο, η μεγάλη έκταση του μυθιστορηματος, η φανερή πρόθεση υπεράσπισης του Ζαχαριάδη, η άτεχνη παράθεση ιστορικών τεκμηρίων, χωρίς κανένα προβληματισμό για την αξιοπιστία και την επιλογή τους, είναι οπωσδήποτε μειονεκτήματα που επηρεάζουν τη λογοτεχνικότητά του και το ωθούν περισσότερο προς τη λογοτεχνική μαρτυρία. Το μυθιστόρημα δύσκολα διαβάζεται από έναν αναγνώστη που δεν έχει ειδικό ενδιαφέρον γι' αυτά τα θέματα.

Μια άλλη πλευρά από την οποία μπορούμε να το δούμε είναι η ιστορική-πολιτική. Ένας ιστορικός θα μπορούσε να ελέγξει όσα λέγονται στο βιβλίο για συγκεκριμένες πολιτικές ενέργειες και διαδικασίες (για τις βίαιες συγκρούσεις λ.χ. στην Τα-

σκένδη), αλλά και για τόσα άλλα, να συγκρίνει με άλλες διαθέσιμες πηγές και ιστορικά έργα και να βγάλει κάποια συμπεράσματα για την αξιοπιστία των γραφομένων του Πάρνη. Δεν έχω κάνει, φυσικά, τέτοιο έλεγχο. Εξ όσων, όμως, γνωρίζω, αντιλαμβάνομαι ότι σίγουρα παραλείπονται πολλά στοιχεία που θα έδιναν μια σφαιρικότερη εικόνα του Ζαχαριάδη. Επί παραδείγματι, η προσωπικότητά του θα αναδεικνυόταν καλύτερα, και το έργο θα κέρδιζε σε λογοτεχνικότητα, αν δίνονταν οι αντιφάσεις του και δεν παρουσιαζόταν τόσο τέλειος. Επίσης, θα έλεγα ότι η απόλυτη αυτή στάση του συγγραφέα απέναντι στον Ζαχαριάδη αδυνατίζει την κατά τα άλλα οξύτατη και ριζική κριτική του βιβλίου απέναντι στο σοβιετικό σύστημα, αλλά και στις δομικές αδυναμίες των κομμουνιστικών κομμάτων.

Ωστόσο, η πιο ενδιαφέρουσα για μένα (και για τους στόχους αυτής της εργασίας) πλευρά είναι η ηθική και το αξιακό σύστημα που αναδεικνύονται σε σχέση με τη ζωή και την εικόνα των πολιτικών προσφύγων. Παρόλη την κριτική και την απαξίωση των κομμουνιστικών πρακτικών, στο βιβλίο δεν υπάρχει μηδενισμός ούτε απομάκρυνση από το σοσιαλιστικό όραμα. Αντίθετα με το βιβλίο του Αλεξανδρόπουλου *Στο όριο*, εδώ δεν κυριαρχεί κλίμα ζόφου και αδιεξόδου. Αναδεικνύεται ο απλός, ανώνυμος αγωνιστής, ο οποίος είχε αγνό αγωνιστικό ήθος παρόλη την άγνοια ή την αφέλειά του. Πολύ σημαντική θεωρώ επίσης την εικόνα και την αντίστοιχη στάση απέναντι στους παράνομους κομμουνιστές που δρούσαν στη μετεμφυλιακή Αθήνα. Τα κεφάλαια του βιβλίου που εκτυλίσσονται στην Αθήνα και μιλούν για τη ζωή και τις περιπέτειές τους είναι από τα αξιολογότερα διότι αναδεικνύονται με γλαφυρό τρόπο και με ανθρωπιά όλες οι τεράστιες δυσκολίες της παρανομίας ή τα ηθικά διλήμματα της «δήλωσης» μέσα σε ένα απίστευτα άγριο μετεμφυλιακό κράτος. Ο συγγραφέας δείχνει το ακατάβλητο

θάρρος και τη γενναιότητα των παράνομων αριστερών με έναν κάθε άλλο παρά δογματικό ή ρητορικό τρόπο. Δείχνει κατανόηση απέναντι σε όσους υπέγραψαν δήλωση ή σε όσους δεν άντεξαν τα βασανιστήρια και μίλησαν (πολλοί από τους τελευταίους μπορεί εν τέλει να εκτελέστηκαν και η μνήμη τους δεν τιμήθηκε ποτέ από κανέναν), και ψέγει την κομματική ηθική που τους καταδίκασε στη σιωπή και την περιφρόνηση. Το ίδιο αναδεικνύει και κάποιους σοβιετικούς, οι οποίοι πλήρωσαν με τη ζωή τους την ηθική τους ακεραιότητα. Ο κεντρικός του ήρωας, ο Καστρινός, μετά τη διαγραφή του από το Κόμμα κλονίζεται ηθικά, σταδιακά μετατοπίζεται από την πίστη στην απιστία και αναζητεί, μέσα από αυτή τη μετατόπιση, νέες αξίες. Η αξία που ωριμάζει μέσα του είναι «το να σκέφτεται ο καθένας με το μυαλό του». Επίσης, άλλη αξία που αναδεικνύεται στο βιβλίο είναι η συντροφική αλληλεγγύη, η υπεράσπιση με κάθε κόστος συντρόφων που διώκονται άδικα. Ακόμη, η οικογενειακή και συζυγική αγάπη (οι προσωπικές σκηνές ανάμεσα στον Καστρινό και τη γυναίκα του είναι από τις ωραιότερες). Τέλος, σε ό,τι αφορά τους πολιτικούς πρόσφυγες, μαθαίνουμε γι' αυτούς περισσότερο από, τι μας μαθαίνει οποιοδήποτε άλλο βιβλίο, και αυτό είναι επακόλουθο της πανοραμικής λογοτεχνικής τους αναπαράστασης. Αναδεικνύονται ολοζώντανες μορφές ανδρών και γυναικών προσφύγων σε μεγάλη ποικιλία, με τις μιζέριες, τις αγωνίες, τις προσωπικές τραγωδίες και τα επιτεύγματά τους.

Αφιέρωσα ιδιαίτερη έκταση στο βιβλίο του Πάρνη διότι είναι το τελευταίο απ' όσα γράφτηκαν από συγγραφείς της πρώτης γενιάς των προσφύγων – και μάλιστα από συγγραφέα ο οποίος περιμένε πέντε δεκαετίες για να μιλήσει για τις εμπειρίες του. Πέρα, όμως, από αυτό, το βιβλίο απαντά με τον πιο ολοκληρωμένο τρόπο στα ερωτήματα που έθεσα στην αρ-

χή του κεφαλαίου. Αναρωτιόμουν εκεί πώς θα μπορούσαν οι πρόσφυγες συγγραφείς να αποδώσουν λογοτεχνικά τα προβλήματα, τις αγωνίες, τις διαφεύσεις, τις προκλήσεις που βίωσαν, ζώντας σε πολιτικά καθεστώτα που αντιστοιχούσαν στις πολιτικές τους πεποιθήσεις, στα οράματα για τα οποία πολέμησαν. Παρατηρούσα επιπλέον ότι τα έργα αυτά συνιστούν ένα πεδίο στο οποίο διασταυρώνεται η ελληνική εμπειρία του εμφυλίου πολέμου με την ευρωπαϊκή εμπειρία των κομμουνιστικών καθεστώτων. Αυτό ακριβώς κάνει ο Πάρνης. Μας δείχνει τρόπους με τους οποίους ένας πολιτικός πρόσφυγας επεξεργάστηκε τις απογοητεύσεις και τις διαφεύσεις του: τι εγκατέλειψε και τι διέσωσε από όλη αυτή τη λαίλαπα. Συμπλέκοντας τους έλληνες ήρωες με σοβιετικούς, αλλά και άλλους ανατολικούς, συνδέει την ελληνική προσφυγική εμπειρία με την ανατολικοευρωπαϊκή κομμουνιστική εμπειρία όπως δεν έχει γίνει ποτέ ως τώρα. Αν οι τρόποι αυτοί περικλείουν εμμονές, τούτο δεν είναι παρά ανθρώπινο.

Στο παρόν κεφάλαιο είδαμε εννέα μυθιστορήματα και οκτώ διηγήματα, όλα γραμμένα από πολιτικούς πρόσφυγες σε ένα μεγάλο διάστημα χρόνου, από το 1959 έως το 2009. Μπορεί η συγκομιδή να μην είναι μεγάλη, δίνει, όμως, πολλές πλευρές της προσφυγικής εμπειρίας μέσα από τις αντιφάσεις και τα τραύματά της. Πλήθος οπτικών γωνιών, του νέου εργάτη πρόσφυγα, της γυναίκας, του μικροαστού, του διανοούμενου, ακόμη και του παιδιού, τόποι της προσφυγιάς (Βουδαπέστη, Βουκουρέστι, Τασκένδη, Μόσχα, Σόφια, χωριό Μπελογιάννης), ιστορικά γεγονότα (οι συγκρούσεις της Τασκένδης, ο θάνατος του Στάλιν, η διάσπαση του '68, η κατάρρευση του '89) και πολιτικές εμπειρίες (η ανακαταγραφή, η εκτόπιση) φέρνουν την προσφυγική ζωή μπροστά στα μάτια του σημερινού αναγνώστη. Είναι σαφές πως η λογοτεχνική επεξεργασία της έγινε δυ-

νατή μετά τον επαναπατρισμό, για λόγους που εξηγήθηκαν, αλλά τούτο δεν μειώνει διόλου τη σημασία των πρώιμων έργων της Αλεξίου και του Μπόση. Όπως θα φανεί στο επόμενο κεφάλαιο, η εμπειρία της πολιτικής εξορίας παρέχει πολλές δυνατότητες λογοτεχνικής επεξεργασίας και σε συγγραφείς που δεν έχουν βιωματική σχέση με αυτήν και είναι απομακρυσμένοι από τις συναισθηματικές εμπλοκές της ιστορικής εποχής. Εξάλλου αποκτούμε ολοένα και περισσότερα τεκμήρια της ιστορίας αυτών των ανθρώπων, για τους οποίους ο Βούλγαρος ποιητής Λιουμπομίρ Λεβτσέβ, σε ένα ποίημά του για τον επαναπατρισμό των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, έχει γράψει: «...Δεν με νοιάζει που έρχονται οι βάρβαροι./ με τρομάζει που φεύγουν οι Έλληνες».¹

¹ Λιουμπομίρ Λεβτσέβ, «Ποιήματα», μετάφραση από τα βουλγαρικά. Χρήστος Χαρτοματσίδης, *Μανδραγόρας*, τχ. 29 (Απρίλιος 2003), σ. 42.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η εικόνα των πολιτικών προσφύγων στη μεταγενέστερη πεζογραφία

Για πολλά χρόνια το θέμα των πολιτικών προσφύγων δεν απασχολούσε τη σύγχρονη πεζογραφία. Μέσα στη δίνη και την οδύνη της μετεμφυλιακής Ελλάδας, οι πολιτικοί πρόσφυγες αποτελούσαν ένα από τα πιο απωθημένα κομμάτια των συνεπειών του Εμφυλίου. Το «παραπέτασμα» ήταν μια λέξη που ηχούσε ενοχικά και απειλητικά ενώ οι φήμες και οι συκοφαντίες γύρω από τη ζωή των προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες δημιουργούσαν μια ατμόσφαιρα μυστηρίου. Η έλλειψη επικοινωνίας των προσφύγων με τους συγγενείς τους στην Ελλάδα, για πολλά χρόνια, η αγωνία για το αν ζουν ή πέθαναν κρατούσε το τραύμα ανοιχτό και άρα απρόσφορο για λογοτεχνική επεξεργασία. Ενώ άρχισαν να εμφανίζονται μυθιστορήματα με θέμα τον Εμφύλιο και από αριστερούς συγγραφείς από τα τέλη της δεκαετίας του '50, οι πολιτικοί πρόσφυγες φαίνεται ότι δεν χωρούσαν στο μαρτυρολόγιο. Ακόμη και μετά το '74, που δεν υπάρχει πλέον κανένα πρόβλημα λογοκρισίας και η επικοινωνία μαζί τους είναι άνετη, αλλά και μετά το '80, παρόλους τους μαζικούς επαναπατρισμούς και την έκδοση των βιβλίων *Μικρό όργανο για τον επαναπατρισμό* του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου